

(ISSN: 2602-4047)

Köçer, G. (2021). Evaluation of the Pictures of Children with Divorce Parents in Terms of Attachment, *International Journal of Eurasian Education and Culture* , 6(13), 1586-1621.

DOI: <http://dx.doi.org/10.35826/ijoecc.310>

Article Type (Makale Türü): Research Article

EVALUATION OF THE PICTURES OF CHILDREN WITH DIVORCE PARENTS IN TERMS OF ATTACHMENT

Gülhan KÖÇER

Asst. Prof. Dr., Süleyman Demirel University, Isparta, Turkey, gulhankocer@sdu.edu.tr

ORCID: 0000-0003-2943-8260

Received: 01.12.2020

Accepted: 29.05.2021

Published: 14.06.2021

ABSTRACT

Due to developmental features, among the most effective ways of obtaining information in studies conducted with preschool children is via pictures, games and stories. According to the literature, it is also important to use children's pictures instead of verbal expressions in studies like interviews, diagnosis and support. Picture is an ideal and projective technique to explore the inner world of children and also is a great tool for children who have limited vocabulary to interact with the outer world as it is an easy expression tool. Additionally, children's pictures have the power of revealing the feelings of social support and attachment within the family, changes in their perceptions of belonging to the family over time, and the communication within the family and development of relationships. Based on this idea, the present study aimed to evaluate family pictures of 60-71 months-old children, whose parents are divorced, in terms of their attachment status. The research was carried out within the scope of the phenomenological pattern, which is one of the qualitative research patterns. The study group consisted of 60-71 months-old 11 children attending independent kindergartens and pre-school section of elementary schools that were both affiliated with the Ministry of Education in the Isparta Province of Turkey during the 2019-2020 academic year. Data collection tools used in the research were children's family pictures. The data obtained was analyzed and interpreted using the descriptive analysis method. In this research, it is seen that, in general, children do not draw the mother as a subject first in the picture, and their mothers' limbs are not fully drawn, their mother's individual characteristics are not reflected in the picture and they draw their mothers sloppy. Half of the children did not draw either themselves or their mothers. A happy atmosphere was not observed in most of the paintings.

Keywords: Attachment, divorce, child, picture, preschool

INTRODUCTION

Although divorce, which means breaking the nuclear family structure that child is accustomed to, seems a better way to protect the child from the restless family environment and domestic violence, the actual divorce process and aftermath may hurt the development of the child (Davido, 2014: 170). While the divorce process is a very difficult situation for children to cope with, the disagreements between parents during the process make the situation even more difficult for children to bear. After the divorce, family members may continue to have problems regarding custody, responsibility of children, the schedule that children will see their parents accordingly and communication between the parents can increase the traumatic effects of the divorce process children go through and can threaten their psychological well-being (Yaşa & Özden-Yıldırım, 2019: 268). Although children are the ones who suffer most from this process, it can obviously be stated that both parents are also negatively affected by this process. After the divorce, especially mothers can experience very different emotional states, such as: lovelessness, loneliness, helplessness, unsteadiness, mistrustfulness, feeling of emptiness, heaviness of responsibilities, feeling of worthlessness, feeling guilty towards themselves or their children (Oğurtan, 2011: 50). These emotional states can prevent mothers from satisfying their children's emotional and physical needs adequately and might keep them away from having a good quality relationship with their children. The formation of a safe attachment between mother and her child is only possible via meeting the child's emotional and physical needs in a firm and consistent manner. Failure to meet these needs which are arising from intense conflicts happening during divorce process or before divorce can prevent a trust-based relationship from forming. Sardoğan, Karahan, Dicle & Menteş (2007) state that children may perceive the conflicts between their parents as a threatening situation for their own existence, and this situation may cause children to develop insecure attachment. According to Bilici (2014: 79), the fragmentation of family that provides emotional satisfaction and protection to the child causes damage to the child's sense of attachment and trust. Öngider (2013: 140) states that children who witness their parents' divorce during childhood may experience short-term emotional and social problems and may also have attachment problems in adulthood.

When examining the relationship between attachment and divorce from another point of view, it can be said that individuals who cannot develop a secure attachment with the primary caregiver during infancy might have difficulties in establishing an emotional bond with their spouses which may effect their marriage negatively. Additionally, since individuals who develop safe attachment with the caregiver can deal with negative situations more easily, they can also overcome the divorce easily, it is the same for children. In their study, Sardoğan, et al. (2007: 19), found that children who develop insecure attachment style towards parents evaluate the conflicts among parents more negatively than other children in terms of frequency, intensity and solution; feel more threatened and accuse themselves more of the conflict. Uluyol (2014) revealed that attachment patterns play an important role in the way the spouses perceive themselves and their spouses and accordingly, their level of coping with marital problems.

In this study, it was aimed to determine the degree of attachment with mothers of children whose parents are divorced by using picture analysis. Due to developmental features, among the most effective ways of obtaining information in studies conducted with preschool children is via pictures, games and stories. According to the literature, it is also important to use children's pictures instead of verbal expressions in studies like interviews, diagnosis and support. Picture is an ideal and projective technique to explore the inner world of children and also is a great tool for children who have limited vocabulary to interact with the outer world as it is an easy expression tool (Akgün & Ergül, 2015: 212; Yavuzer, 1998: 14). Additionally, children's pictures have the power of revealing the feelings of social support and attachment within the family, changes in their perceptions of belonging to the family over time, and the communication within the family and development of relationships (Malchiodi, 2005: 229; Savaş, 2015: 155). Pianta & Longmaid (1999: 244) state that children's drawings are interpreted from a variety of theoretical perspectives spanning cognitive and developmental theory, psychodynamic theory attachment theory. Underlying these theoretical perspectives is the assumption that drawings reveal the child's inner world as reflected in their representation of experience within the family.

Pictures in Understanding Children

Drawing pictures; which is an original and simple way of expressing feelings is the most natural image of the emotional and intellectual life expressed by children. Through pictures, children constantly reflect their inner world directly and purely (Artut, 2004: 224). Children try to explore the world around them in mental, physical and emotional ways. All these discovery efforts are reflected in their drawings. Children's pictures are much more meaningful than they seem. Because children do not reflect what they see in their pictures, but they reflect their own feelings and thoughts. They do not perceive the outside world like adults do. Their perception forms are parallel to their mental and emotional development. Based on this fact, children's pictures can be called "language of thinking". Children express their feelings and thoughts that they could not express in verbal language in drawing. They try to reflect the outside world to their drawings in the way they perceive it. While doing this, they do not think, design and censor, they just draw as they feel, with free association (Çankırılı, 2011: 143-144). According to San (1979: 213), unmotivated energies and over-freed narratives can lead to reveal the subconscious powers, complexes, experienced shocks and longing and fantasies developed since the childhood.

Evaluation of Family Pictures

When studies of experts and researchers who have worked in the field of children's pictures and drawing analysis (Akgün & Ergül, 2015; Bahçivan-Saydam, 2004; Çankırılı, 2011; Davido, 2014; Dilci, 2014; Halmatow, 2018; Kaplan & Main, 1986; Malchiodi, 2005; Paktuna-Keskin, 2013; Savaş, 2015; Yavuzer, 1998) are examined, it is seen that children's family pictures are evaluated by considering some criteria. Some of these criteria are as follows: The colors used in the drawing, the way the paint is used, the the degree of completion and the reflecting degree of individual characteristics of the family members in the picture, the order of the family

members, the direction of the family members and distance among the family members, the placement of the picture on the paper, the detailed figures in the pictures and the drawing features of the body limbs are some of these criteria. These criteria were explained in line with the literature and interpreted in terms of attachment conditions.

The first thing that attracts attention in children's drawings is the colors used. The colors that children choose and often use when drawing reflect their inner world and their positive and negative emotions (Çankırılı, 2011: 206). By looking at the colors used by children, one can have an idea of whether s/he lives in a happy family or not. Children who usually live in happy homes color the roof red; and the ones who live in unhappy houses color it black. Houses with black roofs often have conflicts between parents and divorce issues (Paktuna-Keskin, 2013: 37). In the family pictures, it is also very important which color the child chooses for each member of the family: when children want to color a picture of someone they love, they often use the colors they really love (Çankırılı, 2011: 205). The way children use crayons is also important in terms of giving us an idea of the child's perception of family members. The person that a child carefully colors in the picture is considered as the most valued person (Altinköprü, 2002: 255). Another important detail is whether the individual characteristics of family members are reflected in the picture or not. When children, who are happy and peaceful with their families, are asked to draw a picture of their family, they often draw pleasant and creative pictures by showing original qualities of their parents, siblings and the details of family life (Malchiodi, 2005: 221). When interpreting the pictures, it is necessary to pay attention to the order in which people are drawn because this sequence reflects those who occupy the child's head. The first people drawn in children's pictures hold an important place in the life of the child who draws it (Davido, 2014: 28). In family pictures, the directions and distance among the family members are meaningful. The child draws himself close and facing towards the ones he loves and values among the family members (Çankırılı, 2011; Metin, 2009; Savaş, 2015). According to Metin (2009), the figures facing each other are one of the clues in the picture showing the interaction between them. Although the figures interact with each other, when their faces are not turned to each other, it shows the negative level of the relationship between them. Based on this idea, children who develop a secure attachment with their mothers are expected to paint their mothers carefully while drawing, use the colors they love, and reflect the individual characteristics of their mother on the picture, draw the mother first in the picture, draw himself/herself close to and facing towards the mother, because the most important and valuable person for these children is probably their mother.

Another important point to be considered is the placement of the picture on paper. The middle of the paper symbolizes the present day and reflects the child's mood. Upper left corner represents—father archetype, lower right corner represents—mother archetype, lower left corner represents —collective subconscious, upper right corner represents —the development of consciousness. Small figures drawn down the page can be considered as an expression of inadequacy and insecurity (Çankırılı, 2011: 219). If the pictures of people drawn vertically are on the left side of the page, there is a regressive, dependent structure, and this is mostly seen in children who are dependent on their mothers (Di Leo, 1983: 14). Placement of the figure on the left is seen in

people seeking emotional satisfaction (Savaş, 2015: 94). Emotionally unsatisfied babies cannot develop secure attachment with their mothers and they can develop a dependent and insecure personality structure in the future. According to Güneş (2019), the less spiritual satisfaction that child gets, the more dependent s/he becomes on his/her mother. At this point, it should not be overlooked that a child who draws in this style may have insecure attachment with his/her mother.

Another important detail in children's pictures are the detailed figures. Figures such as flowers, hearts drawn next to mother can be a sign of a positive relationship between mother and child. According to Paktuna-Keskin, sun, mountain, cloud, bird, house, tree and flower are usually figures that are at the backdrop of the themes of happiness. Flower is a symbol of happiness, joy and love for the child. It is sprinkled in front of the door of happy houses, in the countryside, in gardens, in short, in wherever they feel happiness (Paktuna-Keskin, 2013: 42- 68). The fact that children include figures in the picture, which are the symbol of happiness, and especially drawing them close to their mother, suggests that they have a trust-based relationship with the mothers. Because children who are securely attached to their mother feel safe, happy and free from anxiety.

Details on the drawing of the bodies of the people in the family pictures can give clues about both the personality of the child and the perception of the family members. For example, arms that are open on both sides are seen in the drawings of affectionate and friendly children who have close relationships with people. Arms drawn close to the body are seen in the drawings of children who have difficulty in establishing relationships with people. When the body is drawn without arms, it indicates the existence of broken relationships with the environment. It can be perceived that the parent who is drawn without arms is the parent who does not show enough attention to the child (Altinköprü, 2002: 237; Çankırılı, 2011: 233). It is unlikely that children develop safe attachment with their mothers when they do not get enough attention from their mothers and when their emotional needs are not met. The fact that the mother's arms are drawn closed or not drawn at all shows possible insecure attachment. An important study evaluating the effect of attachment style on family drawings was conducted by Kaplan & Main (1986). When they evaluated children's drawings in the study, it was seen that the children who were securely attached, have completed their family members' figures, drawn them close to each other and reflected the individual characteristics of the family members (each family member had a unique feature). In addition, a happy atmosphere was observed in the paintings of the children (cited Procaccia, Veronese & Castiglioni, 2014: 10).

In Turkey, although there are studies in recent years in which children's family pictures are evaluated, studies which child pictures are evaluated in terms of attachment conditions were not encountered. In addition, a checklist in which children's attachment conditions can be evaluated has not been encountered in Turkish literature. It is thought that developing a checklist that will enable the attachment status of preschool children will be useful to psychologists, pedagogues, teachers and families. Especially the case of divorce was thought to affect the attachment status of children with their mothers negatively. Depending on this, the purpose of the present study was to evaluate 60-71 month old children's family pictures in terms of their attachment status.

METHOD

Research Model

This research was carried out within the scope of the phenomenological model, one of the qualitative research models in order to evaluate the attachment status of 60-71 month old children with divorced parents. In studies with phenomenological model, generally it is aimed to reveal individuals' experiences, perceptions and the meanings they attribute to a phenomenon (Yıldırım & Şimşek, 2013: 85). Since this study aimed to reveal the perceptions of children with divorced parents regarding the attachment figure, this pattern was used.

Study Group

In the research, criteria sampling method which is one of the purposive sampling method, was used. The basic understanding in this sampling method is to study all situations that meet a set of predetermined criteria. The criterion or criteria can be formed by the researcher or a previously prepared criteria list can also be used (Yıldırım & Şimşek, 2013: 140). The parents of the children must have been divorced, they must live with their mother, and their age must be between 60-71 months are determined as criteria in the selection of children to participate in this study. With this aim, before the research children who fit the criteria were identified with the help of the psychological counselors who work in independent kindergartens and elementary schools both affiliated with the Ministry of Education in the city center of Isparta. Children whose parents did not give permission or did not want to participate in the study were not included. The study was conducted with 11 children who are 60-71 months-old and attending 3 independent kindergartens and 3 preschool section of elementary schools that were both affiliated with the Ministry of Education in the Isparta Province of Turkey during the 2019-2020 academic year. The following children participated in the study: 2 children (C9,C10) whose parents divorced when they were 1 year-old, 2 children (C6,C7) whose parents divorced when they were 2 years-old, 4 children (C1,C2,C3,C4) whose parents divorced when they were 3 years-old, and 3 children (C5,C8,C11) whose parents divorced when they were 4 year-olds. In terms of gender, 4 of the children were girls and 7 of them were boys.

Children, at the age of six, can draw differentiated human figures with all the body parts, including fingers and toes, hair and ears, and due to their developmental characteristics they can reflect their emotions and thoughts in their pictures more consciously and reliably (Akgün & Ege, 2015: 213; Malchiodi, 2005: 126). Considering this fact, in the present study the age group of children was 60-71 months-old.

Data Collection Tools

In the research, children's family pictures and interview techniques were used as data collection tools. Family pictures of children were evaluated via a checklist developed by the researcher. While developing the checklist, the literature on children's pictures and drawing analysis was examined (Akgün & Ergül, 2015; Bahçıvan-

Saydam, 2004; Çankırılı, 2011; Davido, 2014; Dilci, 2014; Halmatow, 2018; Kaplan & Main, 1986; Malchiodi, 2005; Paktuna-Keskin, 2013; Savaş, 2015; Yavuzer, 1998) and 17 items that are thought to reveal children's attachment conditions with their mothers, were included in the checklist. The developed checklist was examined by three experts including two experts in the field of child development, one expert in the field of psychology. In line with the suggestions of the experts items were revised and 5 items were removed from the checklist. The checklist consists of 3 categories and 12 items. The categories are "drawing features related to child and mother", "whether children include themselves and their mothers in their pictures" and "features that reflect emotions".

Collecting Data

Before children started drawing, to make them feel comfortable and safe, the researcher spent time with them in the classroom. Then the researcher worked with children individually outside the classroom, in an environment where they had child sized tables and chairs. Each child was given 21x29 cm drawing paper, crayons and dry paints with 12 colors. Considering the developmental characteristics of the children participating in the research, children were given both crayon and dry paint, as it was thought that six-year-old children could use crayon more comfortably, but body parts or details could be drawn more easily with dry paint. To make sure that children were relaxed, a short conversation was held before they started drawing their pictures. Then children were told "I want you to draw a picture of your family and you can draw it as you like. Here are the materials I prepared for you, you can use these materials while you are drawing". During the process of drawing, the child was not asked about the picture, the researcher just observed. After the children completed their pictures, they were asked to talk about their pictures and to tell their favorite colors. Since it is necessary in the interpretation of the pictures, the mood of the children during drawing, whether they are willing to draw, from whom they started drawing first, whether they emulated their mothers while drawing, etc. The details were noted by the researcher.

Other children in the class were also drawn individually outside the classroom so that the children whose parents are divorced not to think that there is a different situation about themselves, but the pictures of other children were not included in the research. The pictures were delivered to their teachers.

Data Analysis

The data obtained in the study were analyzed and interpreted using descriptive analysis method. In descriptive analysis, the data obtained are summarized and interpreted regarding previously determined themes. In this type of analysis, the aim is to present the findings in an organized and interpreted way to the reader. The data obtained for this purpose are first described systematically and clearly. Later, these descriptions are explained and interpreted, cause and effect relationships are examined and a number of conclusions are reached (Yıldırım & Şimşek, 2013: 256).

The descriptive analysis process takes place in four stages. In the first stage, a framework for data analysis is created based on the conceptual framework of the research or the dimensions included in the interviews and observations. Then, the obtained data is read and edited according to the previously created frame. In the next stage, organized data is defined. At the end of the process, the identified findings are explained, correlated and interpreted (Yıldırım & Şimşek, 2013: 256).

Family pictures drawn by children are numbered and listed in the study. Then, family pictures were evaluated by taking the items in the checklist into consideration. In order to ensure the reliability of the evaluator, the family pictures drawn by the children and the notes taken during drawing were examined with another researcher who had conducted research on children's pictures and those pictures were evaluated by taking the items of the checklist prepared by the researcher into consideration. When there was a disagreement with an item, a third person's opinion was consulted.

Ethical Actions

Firstly, necessary correspondences were made with the Isparta Provincial Directorate of National Education and necessary permissions were obtained for the research. Then, the schools where the study was conducted were visited and interviews were held separately with the principals, teachers and mothers, and they were informed about the study. Confidentiality was provided by stating that the names of children will not be mentioned in the study and the collected data will not be shared with anyone. In addition, mothers were told that there would not be any questions that could adversely affect the psychological health of children and they would be treated meticulously, and if necessary, required information would be collected by interviewing them. The consent forms were signed by mothers. Individual characteristics of the mothers were noted with their consents. Since the individual characteristics of the mothers are important to interpret the pictures, they were noted down with the permission. In addition, written permissions from the parents of other children in the class were obtained so that they could draw pictures individually too.

FINDINGS

In this part of the study, evaluations made in terms of categories were included and some of the pictures of children were shared without mentioning their names. For this reason, the children are given numbers from one to eleven such as C1 or C11.

The findings were evaluated in three different categories: *"drawing features related to child and mother"*, *"whether children include themselves and their mothers in their pictures"* and *"features that reflect emotions"*. If the items, features in the categories are included in the pictures of the children and, if they are done properly, they are indicated as *"Yes"* and if the items and features in the categories are included in the pictures of the children but, if they are not done properly, then they are indicated as *"No"*. If the items and feature in the categories is not included in the picture, it is stated as *"Not Observed"*.

Table 1. Drawing Features Related to Child and Mother

Items	Yes f	No f	Not observed f
Drawing the mother as a subject primarily	3 C1,C3,C10	6 C2, C4, C6, C7,C8,C9	1 C5
Drawing mother's body parts completely	-	6 C1,C2,C3,C8,C9,C10	4 C4,C5,C6,C7
Reflecting mother's individual characteristics on the picture	1 C10	5 C1,C2,C3,C8,C9	4 C4,C5,C6,C7
Drawing mother leisurely and carefully	2 C9,C10	4 C1,C2, C3,C8	4 C4,C5,C6,C7
Drawing himself close to his mother	4 C1,C8,C9, C10	1 C2	5 C3,C4,C5,C6,C7
Drawing mother with the favorite colors	4 C1,C3,C8,C10	2 C2,C9	4 C4,C5,C6,C7
Drawing a barrier between child and mother	1 C2	4 C1, C8,C9,C10	5 C3,C4,C5,C6,C7

When the pictures are examined in terms of drawing features related to child and mother, it is seen that there was three children (C1, C3, C10) who drew the mother as a subject primarily, one child (C10) reflecting his mother's individual characteristics to his picture, and two children (C9, C10) drawing his mother leisurely and carefully. In their pictures, four children (C1, C8, C9, C10) drew themselves close to their mothers and four children (C1, C3, C8, C10) used the colors they liked while they were drawing their mothers' pictures. One child (C2) drew a barrier between his mother and himself. In addition, none of the children have fully drawn their mother's limbs.

One child (C11) who accepted drawing just drew a line, waited for 10 minutes without doing anything, and did not complete it. S/he didn't contact the researcher in any way. The reason why C11 didn't complete his/her drawing may be explained due to its being found difficult or even worrying to draw family pictures for children who are anxious about family problems just as Malchiodi (2005) stated. The drawing of C11 was not included in the assessment. When the teacher was asked if C11 has any problems or discomfort that day the teacher stated that C11 was generally silent in the classroom, did not communicate much with his/her friends and rarely smiled. The observation notes taken in the classroom environment about C11 before s/he started drawing were similar to the information received from the teacher.

Figure 1. Family Picture of C3

It was noteworthy that C3, who drew his mother in a very short time imprecisely and left some body parts missing, drew a plate carefully with food on it in his mother’s hand, and spent a lot of time painting the plate. Besides, he did not include himself in his picture. These drawing features of the child preoccupy that the mother spends too much time in the kitchen. In addition, the child's drawing features regarding the mother and the absence of herself in the picture suggest that she may be having problems in her relationship with the mother.

Table 2. Whether Children Include Themselves and Their Mothers in Their Pictures

Items	Yes f	No f	Not observed f
Not including mother in the picture	4 C4,C5,C6,C7	6 C1,C2,C3,C8,C9,C10	-
Not including himself/herself in the picture	4 C3,C5,C6,C7	6 C1,C2,C4,C8,C9,C10	-

When Table 2 is examined in terms of whether children include themselves and their mothers in their pictures, it was seen that four children did not include their mothers in their family pictures (C4, C5, C6, C7), the same number of children did not draw themselves in their pictures (C3, C5, C6, C7).

Figure 2. Family Picture of C7

C7 who did not include his mother and himself in the picture, only drew his father and a heart next to him. Although C7 was in high spirit in the classroom environment, it was observed that he/she was in low spirit during drawing.

Table 3. Features that Reflect Emotions

Items	Yes f	No f	Not observed f
Drawing himself/herself happy	5 C2,C4,C8,C9,C10	1 C1	4 C3,C5,C6,C7
Reflecting a happy atmosphere in the picture	4 C6,C7,C9,C10	6 C1,C2,C3,C4,C5,C8	
Drawing objects next to his mother such as flower and heart which are the expressions of love and happiness	1 C10	5 C1,C2,C3,C8,C9	4 C4,C5,C6,C7

When the pictures in Table 3 are examined in terms of the features reflecting emotions, it is seen that five of the children (C2, C4, C8, C9, C10) drew themselves happily. A happy atmosphere is reflected in the drawings of four children (C6, C7, C9, C10). Only 1 child (C10) drew flowers and hearts next to his mother which were the expressions of love and happiness.

Figure 3. Family Picture of C2

Figure 4. Family Picture of C6

Figure 5. Family Picture of C4

C2 drew himself happy, but kept his mother far from himself and there was a barrier between him and his mother. In addition, he not only drew his mother smaller than himself in size but he also did not draw her as happy as himself. The Picture did not include symbols that express love and happiness. C4, who drew himself happy, did not include his mother in the picture. In addition, it is seen that C6 and C7 who are one of the

children that reflect a happy atmosphere in their paintings, do not include both themselves and their mothers in their paintings.

Figure 6. Family Picture of C8

C8, who drew himself/herself and his/her mother happy in the picture, has drawn his/her mother smaller than himself/herself in size and has not drawn his/her mother's arms. Also C8 drew burglars and exploding bombs.

CONCLUSION and DISCUSSION

While meeting emotional and physical needs in a regular and consistent manner is very important for attachment, it can be mentioned that there are also different factors affecting attachment. Both parents' own mental status and spouse's relationship with each other can affect children's attachment status with parents. In other words, attachment states are affected separately by the relationship with mother and father and also they are influenced by parents' relationship with each other. From this point of view, a child's ability to develop secure attachment not only depends on the positive relationship s/he has with his/her mother and father, but also on the relationship between mother and father and the atmosphere of the house which they live in. Sardoğan et al. (2007: 13) similarly stated in their study that variables such as the content of the relationship between the spouses, the conflicts in the relationship and the way they are resolved are important in developing secure or insecure attachment. In other words, as stated by Bilici (2014: 79) family conflicts or divorce can shake children deeply and affect their attachment states negatively. In the study carried out by Sardoğan et al. (2007: 19), it was revealed that the level of attachment of children whose mothers and fathers were divorced or separated was lower and that they developed insecure attachment style compared to the children whose mothers and fathers were married.

In this study, in order to reveal the attachment states of children with divorced parents, the children were made to draw a family picture and the pictures were evaluated with a checklist developed by the researcher. Family pictures are very important in terms of being a reflection of their thinking and learning the place of the child in the family. In their drawings, children report their personal perceptions and convey their beliefs and attitudes about their mothers, fathers, siblings and important people in their lives by drawing them from their

own point of view (Akgün & Ergül, 2015: 221; Malchiodi, 2005: 229; Kabadayı & Bozkurt, 2016: 71). Children's drawing features of mothers are an indication of whether their mothers are valuable and important to them or not. In fact, mothers are of great importance in the life of their babies. Because the first six months babies perceive their mothers as an extension of themselves, not as a separate individuals entity. From 6 months, they begin to understand that their mothers are separate individuals from them, their mothers provide their needs, and they are worried when they cannot see them. Babies, whose emotional and physical needs are consistently fulfilled and who can reach their mothers whenever they need, establish a safe bond with them. Since these babies know that they can reach their mothers whenever they need, they can discover their environment apart from her with tranquility. In this period, the need for autonomy begins to manifest and dependence on the mothers decreases over time. However, mothers always remain very important in a child's life. When children, who are securely attached to their mothers, are asked to draw a family picture, some drawing fetures are expected such as starting to draw from their mothers, drawing their mothers advertently, using their favourite colors, reflecting individual features of their mothers on the picture, drawing the limbs of their mothers completely. Altinköprü (2002: 255) In a similar way states that when a child draws someone lopyy and ugly in the picture or does not color him, it might be because the person is not that important to the child or the child does not care about that person. According to Halmatov (2018: 60), children can draw their favorite people with their favorite colors, and pick dull colors for those they do not like. According to Çankırılı (2011), the drawing order of family members is very important. The first person drawn in the picture might be the child's most favorite and valued person. When the pictures are examined in terms of drawing features related to child and mother, it is seen that there was three children (C1, C3, C10) who drew the mother as a subject primarily, one child (C10) reflecting his mother's individual characteristics to his picture, and two children (C9, C10) drawing his mother leisurely and carefully. In their pictures, four children (C1, C8, C9, C10) drew themselves close to their mothers and four chlldren (C1, C3, C8, C10) used the colors they liked while they were drawing their mothers' pictures. One child (C2) drew a barrier between his mother and himself. In addition, none of the chidren have fully drawn their mother's limbs. Kaplan and Main (1986) found that in the pictures classified as insecure, the individual characteristics of family members were not reflected, the figures did not have arms or the arms were not suitable for holding and there were barriers drawn between family members (Akt. Procaccia, et al., 2014: 10).

Women who have family conflicts frequently or who are divorced may generally feel lonely, unhappy, depressed and may turn into an angry parent. These emotional states may negatively affect their communication with their children and prevent them from establishing an emotional bond with them. Because establishing a healthy relationship between mother and child is mostly related to the psychological health of the mother. When children who are raised in such an environment are asked to draw a family picture, they may be reluctant to draw their mothers, and even if they draw their mother, it might not be the first figure they draw in their pictures. They can draw themselves away from their mothers or they can put barriers between them. According to Malchiodi (2005: 222), children who are under stress and anxious about family

problems may find it difficult or even worrying to draw a family picture. In their research, where they examine the family perceptions of children in families who are in the process of divorce, Sağlam & Aral (2011) also found that 28.9% of children whose parents are in the process of divorce draw their mothers first. In his research, Dülger (2008: 113-114) revealed that in the pictures of children living in a restless family environment and coming from a fragmented family, family members are generally drawn in different places and kept busy with doing different tasks. In addition, some children placed objects such as houses, trees, rivers and tablecloths among their family members. Some of them drew family members apart by using lines.

Women who have a peaceful and happy families are generally more sensitive to their children's physical and emotional needs and they can spend quality time together by letting themselves more easily to the rhythm of their children. Children who grow up in such an environment receive emotional satisfaction from their mothers and establish a trust-based relationship with their mothers. These children are happy and they reflect this on their pictures. In their pictures, they draw their family members happy and close to themselves. Akgün & Ergül (2015: 209) conducted a study to evaluate family perception of 55-74 month-old children and found that children mostly draw their family members together, with a positive activity and union and without any obstacles. However, in this study, it is seen that only C10 drew all family members together and happy.

When children's pictures are examined in terms of whether children include themselves and their mothers in their pictures, it was seen that four children did not include their mothers in their family pictures (C4, C5, C6, C7), the same number of children did not draw themselves in their pictures (C3, C5, C6, C7). It is quite remarkable that the number of children who did not include their mother and themselves in the research is high. In family drawings, the child expresses his own value and sense of belonging to the family with the position he places himself in the drawing. If the child is not including himself in his family picture, it may be an indication that he feels he is not valued and he is not worthy (Çankırılı, 2011: 292), and not feeling that he belongs to that group (Savaş, 2015). It can cause suspicion that mother doesn't have a significant place in child's life if the child doesn't include mother in his/her family picture. However, it should be taken into consideration that this situation may arise from different reasons. In his study, Dülger (2008: 113-114) revealed that children living in a restless family environment and coming from a fragmented family, have drawn individuals with whom they are in conflict or that the ones who do not matter to them smaller in size compared to others or have not included them in their pictures. It is not possible for a child to establish a safe bond with his mother if he is not valued by his family especially by his mother. Children who are securely attached have a perception that they are valuable. These children are expected to include themselves in the picture and draw themselves close to their mothers. A child not including himself/herself and his/her mother in the picture may indicate that he/she is unable to establish a safe bond with his/her mother.

When the pictures are examined in terms of the features reflecting emotions, it is seen that five of the children (C2, C4, C8, C9, C10) drew themselves happily. A happy atmosphere is reflected in the drawings of four children (C6, C7, C9, C10). Only one child (C10) drew flowers and hearts next to his mother which were the expressions of love and happiness. In family pictures, drawing family members happy and together, using vibrant colors and

symbols that express happiness such as flowers, trees, rainbows and sun generally have a positive and warm effect on the person looking at it. Especially the flowers and trees drawn next to the house figure give the impression of a happy home. According to Çankırılı, the picture of the house drawn by the child, without realizing it, reflects his perception of life and environment to himself/herself. This perception reflects the feelings of happiness, joy and trust that are stored in the subconscious depending on the experiences of the child, as well as the feelings of unhappiness, pain and insecurity (Çankırılı, 2011: 109). Children living in happy houses often draw birds and colorful flowers around the house in their pictures. The flowers drawn around the house represent inner peace. The sun generally shines in these children's pictures and even if the weather is sunny, the chimney on the roof will always smoke. The smoking chimney is a sign of a warm home (Paktuna-Keskin, 2013: 35; Savaş, 2015: 165).

Children living in unhappy houses neither draw trees and flowers around the house, nor draw a path to it. They paint the chimney of the house black and the chimney does not have smoke (Çankırılı, 2011: 268). Aktın (2018: 1543) stated that sun, mountain, cloud, house, tree, butterfly and bird figures are frequently seen in the pictures with themes of happiness; colorful flowers, flying birds and butterflies that are around the houses can be seen as a symbol of warmth and love. It is also necessary to pay attention to the colors used in the picture because they are considered as an indicator of children's emotions. In general, vibrant colors can be an indicator of happiness and joy while dull and gray colors might be indicating anxiety, aggression or distress. Children who are loved and valued by their families often prefer yellow in their pictures. Black color generally expresses unhappiness and pessimism (Çankırılı, 2011: 210-213; Halmatov, 2018: 60).

Accordingly, children who are happy in the place they live in and who have received enough attention and love from their mothers are expected to draw drawing features such as chimneys that have smoke above, colorful flowers around their mother and use vibrant colors, especially yellow. However, in the present study, it was seen that the children's pictures were did not include too much symbols that express happiness such as flowers, trees and birds. For instance, C4, who draws himself and his sister happily, used black color predominantly and did not include his parents in the picture. Again, C8 who drew himself and his mom happy, included thieves and exploding bombs in his picture. C6 who drew rainbows, clouds and trees in his picture, did not draw his parents and included just his older sister. C7, who has a happy atmosphere in his/her painting, has drawn only his/her father in the picture. These drawing features of children may be an indication that more than half of the children participating in the research do not have a happy and peaceful home, nor can they establish a strong emotional bond with their mothers. Kaplan and Main (1991) stated that the pictures of children classified as insecure generally create a negative perception and include strange and negative symbols (Cited by Procaccia, et al., 2014: 10). When the children's paintings are analyzed in terms of "drawing features related to child and mother", "whether children include themselves and their mothers in their pictures" and "features that reflect emotions", it is seen that, in general, children do not draw the mother as a subject first in the picture, and their mothers' limbs are not fully drawn, their mother's individual characteristics are not reflected in the picture and they draw their mothers sloppy. Half of the children did not draw either themselves

or their mothers. A happy atmosphere was not observed in most of the paintings. Although it was not included in the assessment, considering the fact that a child did not complete the family picture, it can be said that the attachment status of majority of the children participating in the study were adversely affected by the divorce status.

The reason why attachment states are negatively affected by the divorce phenomenon is that women generally experience intense sadness and stress due to divorce, and this may have a negative impact on the relationship between mother and child. However, intense conflicts and the way conflicts resolved in the marriage before the divorce may affect the relationships of the parents with their children negatively and also make children feel threatened. This can prevent children from establishing a safe bond with their parents. Although women who have family conflicts frequently or who are divorced try to take care of their children and look pleasant and cheerful with them, their stress and tension can be reflected on their children. In fact, the joy and happiness of children largely depends on the joy and happiness of the mother. Because happy children are often brought up by happy mothers. However, the phenomenon of divorce can make women unhappy.

Getting support from the ex-partner and her acquaintances about the responsibility of the child after the divorce; if needed getting psychological support from a specialist, are very important for women to cope with this situation and to feel good mentally. However, some women are not able to get support from their ex-husbands, nor can they receive psychological support due to economic problems. In their study, Can & Aksu (2016) revealed that eight out of ten women tried to overcome the problems they faced after the divorce without receiving psychological support but with the support of their family, children or their acquaintances, and some did not receive psychological support due to financial difficulties.

RECOMMENDATIONS

Although recently, family and psychological counseling centers have been opened by local administrations, it is thought that some women are not aware of these centers. In addition to this, it is seen that the number of these centers is limited and they are mostly opened in city centers. Increasing the number of family and psychological counseling centers throughout the country, providing free psychological support to women and children by specialists in these centers, providing trainings to families on attachment would reduce the negative effects of divorce, as well as contribute to establishing healthier relationships between mother and child.

This research was carried out with children with divorced parents. Comparative studies can be carried out between different groups in subsequent studies.

ETHICAL TEXT

“In this article, journal writing rules, publication principles, research and publication ethics rules, journal ethics rules were followed. Responsibility for any violations that may arise regarding the article belongs to the author.”

Author(s) Contribution Rate: The author's contribution rate to this article is 100%.

REFERENCES

- Aktın, K. (2018). Sığınmacı çocukların mutluluk temalı resimlerinden yansımalar. *Elementary Education Online*, 17 (3), 1524-1547. <http://doi.10.17051/ilkonline.2018.466381>
- Akgün, E. & Ergül, A. (2015). 55-74 Aylık çocukların resimlerinde aile algısının değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 44 (2), 209-228. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/265588>
- Altinköprü, T. (2002). *Çocuğun başarısı nasıl sağlanır*. Hayat Yayınları.
- Artut, K. (2004). Okul öncesi resim eğitiminde çocukların çizgisel gelişim düzeylerine ilişkin bir inceleme. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1),223-234. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Pub/Cusosbil/Issue/4369/59762>
- Bahçivan-Saydam, R. (2004). Çocuk çizimlerinin klinik değerlendirmedeki yeri. *Psikopatoloji ve Projektif Testler Dergisi*, 1 (1-2), 111-124. <https://www.academia.edu/36655688>
- Bilici, A. B. (2014). Boşanma sürecinin çocuklar üzerindeki psiko-sosyal etkileri. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII (2), 79-110. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Download/Article-File/220936>
- Can, Y.& Aksu, N. B. (2016). Boşanma sürecinde ve sonrasında kadın. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, (58) 888-902. <https://doi.10.17755/Esosder.25593>
- Çankırılı, A. (2011). *Çocuk resimlerinin dili*. Zafer Yayınları.
- Davidov, R. (2014). *Çocuğunuzun resimlerini keşfedin*. Eda Çakmak (Çev.). Kuraldışı Yayınları
- Di Leo, J. H. (1983). *Interpreting children's drawing*, New York: Brunner Routledge
- Dilci, T. (2014). *Aile içi yaşamının çocuk resimlerindeki izi*. (2. Baskı). İdeal Yayınları.
- Dülger, N. (2008). *06-11 Yaş öğrencilerin ailesel ve bireysel özelliklerinin resimlerine yansımaları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fury, G., Carlson, E.A. & Sroufe, L.A. (1997). Children's representations of attachment relationships in family drawings. *Child Development*, 68 (6), 1154-64. <https://do.10.2307/1132298>
- Güneş, A. (2019). *Güvenli bağlanma*. (19. Baskı). Timaş Yayınları.
- Halmatov, S. (2018). *Çocuk resimleri analizi ve psikolojik resim testleri* (5. Baskı). Pegem Yayınları.
- Kabadayı, A. & Bozkurt, E. (2016). Okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden 5-6 yaş çocuklarının aile algılarının resimler aracılığı ile incelenmesi. *International Early Childhood Education Congress Text Book*. 70-83. İstanbul: Kültür <https://www.academia.edu/38469423>
- Malchiodi, C. A. (2005). *Çocukların resimlerini anlamak*. Tülin Yurtbay (Çev.). Epsilon
- Oğurtan S. G. (2011). *Boşandım diyemedim boşanmanın aile ve toplum üzerine etkileri*. Çizgi Kitabevi.
- Metin, Ö. (2009). *Ankara'da yaşayan altı yaşındaki yabancı uyruklu çocuklarla türk çocuklarının aile resimlerinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öngider, N. (2013). Boşanmanın çocuk üzerindeki etkileri. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 5 (2), 140-161. . <https://doi.10.5455/Çap.20130510>.

- Sağlam, M. & N. Aral, (2011). Boşanma sürecinde olan ailelerdeki çocukların aile algılarının resimler aracılığı ile incelenmesi. *I. Çocuk Hakları Kongresi, Yetişkin Bildirileri Kitabı-2*, 292-302, <https://www.researchgate.net/publication>
- Pianta, R. C. & Longmaid, K. (1999). Attachment-Based classifications of children's family drawings: psychometric properties and relations with children's adjustment in kindergarten. *Journal of Clinical Child Psychology*, 28 (2), 244-255. . https://doi.org/10.1207/s15374424jccp2802_11
- San, İ. (1979). *Sanatsal yaratma ve çocukta yaratıcılık. (2. Baskı)*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sardoğan, M. E., Karahan, T. F., Dicle, A. N. & Menteş, Ö. (2007). Ebeveyne bağlanma düzeyine ve anne-babanın boşanma/birliktelik durumuna göre çocuklarda evlilik çatışmasını algılama biçimleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23,12-23. https://arastirmax.com/tr/system/files/1066/uvt_72726.pdf
- Savaş, İ. (2015). *Anne babalar çocuğunun resimleri size ne anlatır*. Nesil Yayınları.
- Uluyol, F. M. (2014). *Bağlanma örüntüleri, eşe yönelik kişilerarası şemalar ve evlilik sorunlarıyla başa çıkabilme düzeyleri arasındaki ilişkiler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşa, C. & Özden-Yıldırım, M. S. (2019). Ebeveynleri boşanmış yetişkin bireylerin kişilerarası ilişkilerinde bağlanma modelleri ile ayrılma kaygısının ilişkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (4), 267-278. . <https://doi.org/10.18506/anemon.455383>
- Paktuna –Keskin, S. (2013). *Çocuk çizgilerindeki giz çöp çocuk*. (10. Baskı). Boyut Yayınları.
- Procaccia, R. Veronese, G. & Castiglioni, M. (2014). The impact of attachment style on the family drawings of school-aged children. *The Open Psychology Journal*, 7, 9-17.
- Yavuzer, H. (1998). *Resimleriyle çocuk*. (7. Baskı). Remzi Yayınları.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (9. Baskı). Seçkin Yayınları.

BOŞANMIŞ EBEVEYNE SAHİP ÇOCUKLARIN RESİMLERİNİN BAĞLANMA DURUMLARI AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ

Öz

Gelişimsel özellikleri nedeni ile okul öncesi dönem çocukları ile yapılan çalışmalarda en etkili bilgi edinme yolları olarak çocuk resimleri, oyunlar ve hikâyeler sayılabilir. Alan yazına göre de okul öncesi dönem çocukları ile görüşme, tanı ve destekleme gibi çalışmalarda çocukların resimlerinden yararlanılması sözel ifadelerin yerine kullanmada önem taşımaktadır. Kolay bir anlatım aracı olması nedeniyle sınırlı sözcük bilgisine sahip bir çocuk için, resim kendisiyle dış dünya arasında iletişimi sağlayan bir araç, çocuğun iç dünyasını keşfetmek için oldukça ideal, projektif bir tekniktir. Bununla birlikte çocuk resimleri ailedeki sosyal destek ve bağlanma alanlarındaki duyguları, aile içindeki iletişim ve ilişkilerdeki gelişimleri ortaya çıkarma gücüne sahiptir. Bu düşünceden hareketle bu çalışmada boşanmış ebeveyne sahip 60-71 aylık çocukların aile resimlerinin bağlanma durumları açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Araştırma, nitel araştırma desenlerinden olgubilim deseni kapsamında yürütülmüştür. Çalışma grubu 2019-2020 Eğitim ve Öğretim yılı Isparta İl merkezinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığına bağlı bağımsız anaokulları ve ilkokul bünyesinde bulunan anasınıfında öğrenim gören 60-71 aylık 11 çocuktan oluşmaktadır. Araştırmada veri toplama aracı olarak çocukların çizdikleri aile resimleri kullanılmıştır. Elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Araştırma sonucunda çocukların genel olarak resimlerinde subje olarak ilk anneyi çizmedikleri gibi annelerinin uzuvlarını tam olarak çizmedikleri, annelerinin bireysel özelliklerini resme yansıtmadıkları ve annelerini özensiz çizdikleri görülmektedir. Ayrıca çocuklardan yarısı ya kendilerini ya da annelerini çizmemişlerdir. Resimlerin çoğunda mutlu bir atmosfer gözlemlenmemiştir.

Anahtar kelimeler: Bağlanma, boşanma, çocuk, resim, okul öncesi.

GİRİŞ

Çocuğun içinde yaşamaya alışık olduğu çekirdek aile yapısının parçalanması anlamına gelen boşanma, çocuğun huzursuz aile ortamından ve aile içi şiddetten korunabilmesi için daha iyi bir yol gibi görünse de boşanma süreci ve sonrası çocuğun gelişim sürecinin bozulmasına neden olabilmektedir (Davido, 2014: 170). Boşanma süreci çocuklar için baş edilmesi oldukça zor bir durumken boşanma sürecinde ebeveynler arasında bazı konularda anlaşmazlıklar yaşanması çocuklar için durumu daha da zor bir duruma getirmektedir. Boşanma sonrası çocuğun velayeti, sorumluluğu, ebeveynleri ile görüşme sıklığı ve ebeveynlerin birbiri ile iletişimi gibi konularda yaşanan problemler çocuğun boşanma sürecinde yaşayacağı travmatik etkileri arttırarak çocukların psikolojik sağlığının bozulmasına neden olabilmektedir (Yaşa & Özden-Yıldırım, 2019: 268). Bu süreçten en fazla zarar gören çocuklar olsa da her iki ebeveynin de bu süreçten olumsuz olarak etkilendiği söylenebilir. Özellikle anneler boşanma sonrası sevgisizlik, yalnızlık, çaresizlik, kararsızlık, güvensizlik, boşlukta hissetme, sorumlulukların ağır gelmesi, değersizlik hissi, kendine veya çocuğuna karşı suçluluk hissi, gibi çok farklı duygu durumları yaşayabilmektedirler (Oğurtan, 2011: 50). Bu duygu durumları annelerin çocuklarının duygusal ve fiziksel ihtiyaçlarını yeterli oranda karşılamalarını ve çocuklarıyla kaliteli bir birliktelik geçirebilmelerini engelleyebilmektedir. Anneyle çocuğu arasında güvenli bağlanmanın oluşması ise duygusal ve fiziksel ihtiyaçların sağlam ve tutarlı bir şekilde karşılanması ile mümkündür. Boşanma ya da öncesinde yaşanan yoğun çatışmalardan kaynaklı bu ihtiyaçların yeterince karşılanamaması güvene dayalı bir ilişki oluşmasını engelleyebilir. Sardoğan, Karahan, Dicle & Menteş (2007) de çocukların anne-babaları arasındaki çatışmaları kendi varoluşları açısından tehdit edici bir durum olarak algılayabileceklerini bu durumun çocukların güvensiz bağlanma geliştirmelerine sebep olabileceğini ifade etmektedirler. Bilici'ye (2014: 79) göre çocuğa duygusal doyum ve koruma sağlayan ailesinin parçalanması çocukta bağlanma ve güven duygularının zedelenmesine neden olmaktadır. Öngider (2013: 140) de çocukluk dönemlerinde ebeveynlerinin boşanmasına şahit olan çocukların kısa süreli duygusal ve sosyal problemler yaşayabilecekleri gibi yetişkinlik dönemlerinde bağlanma sorunları yaşayabileceklerini ifade etmektedir.

Bağlanma ve boşanma arasındaki ilişkiye başka bir açıdan bakıldığında bebeklikte birincil bakım veren kişiyle güvenli bağlanma geliştiremeyen bireylerin evliliklerinde eşleriyle duygusal bir bağ kurmakta zorlanabilecekleri ve bu durumun evliliklerine olumsuz olarak yansiyebileceği söylenebilir. Bununla birlikte bakım verenle güvenli bağlanma geliştiren bireyler olumsuz durumlarla daha kolay başa çıkabildiklerinden boşanma sürecini daha kolay atlatabilirler ki bu durum çocuklar için de geçerlidir. Sardoğan ve diğreleri (2007: 19) yapmış oldukları çalışmada ebeveyne güvensiz bağlanma tarzı geliştiren çocukların, ebeveynlerin arasındaki çatışmaları sıklık, yoğunluk ve çözüme kavuşabilme açısından diğer çocuklara göre daha negatif biçimde değerlendirdikleri; daha çok tehdit hissettikleri ve çatışma nedeniyle kendilerini daha çok suçladıklarını saptamışlardır. Uluyol (2014) da çalışmasında bağlanma örüntülerinin eşlerin kendilerini ve eşlerini algılayış şekli ve buna bağlı olarak evlilik sorunları ile başa çıkabilme düzeylerinde önemli rol oynadığını ortaya koymuştur.

Bu araştırmada boşanmış ebeveyne sahip çocukların anneleriyle olan bağlanma durumları resim analizi kullanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Gelişimsel özellikleri nedeni ile okul öncesi dönem çocukları ile yapılan çalışmalarda en etkili bilgi edinme yolları olarak çocuk resimleri, oyunlar ve hikâyeler sayılabilir. Alan yazına göre de okul öncesi dönem çocukları ile görüşme, tanı ve destekleme gibi çalışmalarda çocukların resimlerinden yararlanılması sözel ifadelerin yerine kullanmada önem taşımaktadır. Kolay bir anlatım aracı olması nedeniyle sınırlı sözcük bilgisine sahip bir çocuk için, resim kendisiyle dış dünya arasında iletişimi sağlayan bir araç, çocuğun iç dünyasını keşfetmek için oldukça ideal, projektif bir tekniktir (Akgün & Ergül, 2015: 212; Yavuzer, 1998: 14). Bununla birlikte çocuk resimleri ailedeki sosyal destek ve bağlanma alanlarındaki duyguları, çocukların zaman içinde aileye ait olmalarını algılayışlarındaki değişiklikleri, aile içindeki iletişim ve ilişkilerdeki gelişimleri ortaya çıkarma gücüne sahiptir (Malchiodi, 2005: 229; Savaş, 2015: 155). Pianta & Longmaid (1999: 244) da çocuk çizimlerinin bilişsel, gelişimsel, psikodinamik ve bağlanma kuramlarını kapsayan geniş bir teorik perspektifte yorumlandığını belirtmektedir. Bu teorik bakış açılarının temelinde, çizimlerin çocuğun iç dünyasını aile içindeki deneyimlerini temsil ettikleri şekilde ortaya çıkardığı varsayımı vardır.

Çocuğu Anlamada Resim

Resim yapmak; çocuğun özgün ve yalın bir şekilde dile getirdiği duygusal ve düşünsel yaşamın en doğal imgelerinin bir görüntüsüdür. Resim yoluyla çocuklar iç dünyalarını dolaysız, yalın, saf bir şekilde yansıtır (Artut, 2004: 224). Çocuklar çevrelerindeki dünyayı zihinsel, fiziksel ve duygusal yollarla keşfetmeye çalışırlar. Bütün bu keşif çabaları çizimlerine de yansımaktadır. Çocuk resimleri görüldüğünden çok daha fazla anlam taşımaktadır. Çünkü çocuklar resimlerinde gördüklerini değil kendi duygu ve düşüncelerini yansıtır. Onlar dış dünyayı, olayları yetişkinler gibi algılamazlar. Algılama biçimleri, zihinsel ve duygusal gelişimlerine paralel gelişme izlemektedir. Bu gerçekten hareketle çocukların çizimleri "düşünme dili" olarak adlandırılabilir. Çocuklar söz diliyle ifade edemedikleri duygu ve düşüncelerini resim diliyle anlatırlar. Dış dünyayı kendi algıladıkları biçimde resimlerine yansıtmaya çalışırlar. Bunu yaparken de üzerinde düşünmez, tasarlamaz, sansüre tabi tutmaz, içlerinden geldikleri gibi, serbest çağrışımla çizerler (Çankırılı, 2011: 143-144). San'a (1979: 213) göre, güdülenmemiş enerjiler ve fazla özgür bırakılmış anlatımlar, bir takım bilinç-altı güçlerin, komplekslerin açığa vurulmasına, yaşanmış sarsıntıların, çocukluktan itibaren geliştirilmif özlem ve düşlemlerinin açıkça su yüzüne çıkmasına neden olabilir.

Aile Resimlerinin Değerlendirilmesi

Resim analizi ve çocuk resimleri üzerine çalışmalar yapmış uzman ve araştırmacıların çalışmaları (Akgün & Ergül, 2015; Bahçıvan-Saydam, 2004; Çankırılı, 2011; Davido, 2014; Dilci, 2014; Halmatov, 2018; Kaplan & Main, 1986; Malchiodi, 2005; Paktuna-Keskin, 2013; Savaş, 2015; Yavuzer, 1998) incelendiğinde çocukların çizdikleri aile resimlerinin bazı ölçütler göz önünde bulundurularak değerlendirildiği görülmektedir. Resimde kullanılan renkler, boyanın kullanılış biçimi, aile bireylerinin tamamlanmış ve bireysel özelliklerinin resme yansıtılmış olması, aile bireylerinin çiziliş sırası, aile bireylerinin yönleri ve aralarındaki mesafe, resmin kağıt

üzerindeki yerleşimi, resimlerde yer alan detay figürler ve vücut uzuvlarının çizim özellikleri bu ölçütlerden bazılarıdır. Bu ölçütler literatür doğrultusunda açıklanarak bağlanma durumları açısından yorumlanmaya çalışılmıştır.

Çocuk resimlerinde ilk dikkat çeken unsur kullanılan renklerdir. Çocukların çizim yaparken seçtiği ve sıklıkla kullandığı renkler onların iç dünyasını, olumlu ve olumsuz duygularını yansıtmaktadır (Çankırılı, 2011: 206). Çocukların kullandığı renklere bakarak mutlu bir ailede mi yoksa mutsuz bir ailede mi yaşadığı hakkında fikir sahibi olunabilir. Genellikle mutlu evlerde yaşayan çocuklar çatıyı kırmızı; mutsuz evlerde yaşayan çocuklar siyah renge boyar. Siyah çatılı çizilen evlerde genellikle anne-baba arasında çatışmalar yaşanmakta ya da boşanma gündemdedir (Paktuna-Keskin, 2013: 37). Çizilen aile resimlerinde ailedeki bireylerin hangisinin hangi renge boyandığı da çok önemlidir; çünkü çocuklar çok sevdikleri birinin resmini yapmak istediklerinde genellikle çok sevdikleri renkleri kullanırlar (Çankırılı, 2011: 205). Boya kalemlerinin kullanılış biçimi de bize çocuğun aile bireyleriyle ilgili algısı hakkında fikir vermesi açısından önemlidir. Çocuğun resimde özenle boyadığı kişi, çocuğun en çok değer verdiği kişi olarak kabul edilir (Altınköprü, 2002: 255). Bir diğer önemli ayrıntı aile bireylerinin bireysel özelliklerinin resme yansıtılıp yansıtılmadığıdır. Aileleriyle mutlu ve huzurlu olan çocuklardan ailelerinin resmini çizmeleri istendiğinde genellikle anne ve babalarını, kardeşlerini ve kendilerinin özgün niteliklerini ve aile yaşamının ayrıntılarını göstererek hoş ve yaratıcı resimler yaparlar (Malchiodi, 2005: 221). Resimleri yorumlarken kişilerin hangi sırayla çizildiğine dikkat etmek gerekir çünkü bu sıralama çocuğun kafasını meşgul edenleri yansıtır. Çocuk resimlerinde ilk çizilen kişiler, çizerin hayatında önemli bir yere sahiptir (Davido, 2014: 28). Aile resimlerinde aile bireylerinin yönleri ve aralarındaki mesafe anlamlıdır. Çocuk sevdiği, değer verdiği aile bireylerine yüzünü dönük ve mesafe olarak yakın çizecektir (Çankırılı, 2011; Metin, 2009; Savaş, 2015). Bu düşünceden hareketle annesiyle güvenli bağlanma geliştiren çocukların annelerini çizerken özenerek boyaması, sevdiği renkleri kullanması ve annesinin bireysel özelliklerini resme yansıtması, resimde subje olarak ilk anneyi çizmesi, yönünü anneye dönük ve kendisine yakın çizmesi beklenmektedir çünkü bu çocukların hayatlarındaki en önemli ve değerli kişi büyük olasılıkla anneleridir.

Dikkate alınması gereken bir diğer önemli nokta ise; resmin kâğıt üzerindeki yerleşimidir. Kağıdın ortası bugünü sembolize etmekte ve çocuğun içinde bulunduğu ruh halini yansıtmaktadır. Sol üst köşe; baba arketipini, sağ alt köşe anne arketipini, sol alt köşe: kollektif bilinçaltını, sağ üst köşe; bilinç gelişimini temsil etmektedir. Sayfanın aşağısına çizilen küçük figürler yetersizlik ve güvensizliğin dışı vurumu sayılabilir (Çankırılı, 2011: 219). Dikey çizilen insan resimleri sayfanın sol tarafında yer alıyorsa regresif, bağımlı bir yapı söz konusudur ki bu daha çok annesine bağımlı çocuklarda görülür (Di Leo, 1983: 14). Figürün sol tarafa yerleştirilmesi duygusal doyum arayan kimselerde görülmektedir (Savaş, 2015: 94). Duygusal olarak doyurulmayan bebekler anneleriyle güvenli bağlanma geliştiremezler, ilerde bağımlı ve kendine güveni olmayan bir kişilik yapısı geliştirebilirler. Güneş'e (2019) göre çocuk annesinden ruhsal doyum elde edemediği kadar ona bağımlı olur. Çünkü bağımlılık bir doyamama hâlidir. Bu noktada bu tarz çizim yapan bir çocuğun annesine güvensiz bağlanmış olabileceği ihtimalini göz ardı etmemek gerekir.

Çocuk resimlerindeki bir diğer önemli ayrıntı resimlerdeki detay figürlerdir. Annenin yanına çizilen çiçek, kalp vb. figürler anneye çocuk arasındaki olumlu bir ilişkinin göstergesi olabilir. Paktuna-Keskin'e göre güneş, dağ, bulut, kuş, ev, ağaç ve çiçek genellikle mutluluk temalarının fonunda yer alan figürlerdir. Çiçek, çocuk için mutluluk, neşe ve sevginin sembolüdür. Mutlu evlerin kapısının önüne, kırlara, bahçelere kısacası mutluluğun olduğu her yere serpiştirilir (Paktuna-Keskin, 2013: 42-68). Çocukların mutluluğun sembolü olan figürlere resimde yer vermesi ve özellikle annesinin yanına çizmesi, anneye güvene dayalı bir ilişkisinin olduğunu düşündürmektedir çünkü annesine güvenli bağlanan çocuklar kendisini güvende, mutlu ve kaygıdan uzak hissederler.

Aile resimlerinde yer alan kişilerin bedenlerinin çizimine ilişkin detaylar, hem çocuğun kişiliği hem de aile bireyleri ile ilgili algısı hakkında ipuçları verebilmektedir. Örneğin iki yana açılan kollar insanlarla yakın ilişki kuran, sevecen ve dost çocukların çizimlerinde görülür. Gövdeye bitişik çizilen kollar insanlarla ilişki kurmada zorluk çeken çocukların çizimlerinde görülür. Kolların hiç çizilmemesi çevreyle kopuk ilişkilerin varlığına işaret eder. Kolsuz olarak çizilen ebeveynin çocuk tarafından "yeterince ilgi göstermediği" şeklinde algılanabilir (Altınköprü, 2002: 237; Çankırılı, 2011: 233). Annesi tarafından yeterince ilgi görmeyen ve duygusal ihtiyaçları karşılanmayan çocukların anneleriyle güvenli bağlanma geliştirmeleri olası bir durum değildir. Çocukların resimlerinde annenin kollarının kapalı olarak çizilmesi ya da hiç çizilmemesi güvensiz bağlanmanın olduğu ihtimalini göstermektedir. Bağlanma stilinin aile çizimleri üzerindeki etkisinin değerlendirildiği önemli bir çalışma Kaplan & Main (1986) tarafından yürütülmüştür. Kaplan ve Main çocuk çizimlerini değerlendirdikleri, çalışmalarında güvenli bir şekilde bağlanan çocukların, aile üyelerini tamamlanmış ve bir birine yakın çizdiklerini, aile üyelerinin bireysel özelliklerini resme yansıttıklarını (her aile üyesinin kendine özgü bir özellik gösterdiği) ve çocukların resimlerinde mutlu bir atmosfer gözlemlendiğini belirtmişlerdir (Akt. Procaccia, Veronese, & Castiglioni, 2014: 10).

Türkiye'de son yıllarda çocukların aile resimlerinin değerlendirildiği çalışmalar yapılsa da çocuk resimlerinin bağlanma durumları açısından değerlendirildiği bir çalışmaya rastlanmamıştır. Ayrıca ülkemiz alan yazınında çocukların bağlanma durumlarının değerlendirilebileceği bir kontrol listesine rastlanmamıştır. Okul öncesi dönem çocuklarının bağlanma durumlarının ortaya konulmasını sağlayacak bir kontrol listesi geliştirilmesinin psikolog, pedagoğ, öğretmen ve ailelere yarar sağlayacağı düşünülmektedir. Özellikle boşanma olgusunun çocukların anneleriyle bağlanma durumlarını olumsuz olarak etkileyeceği düşünüldüğünden bu çalışmada boşanmış ebeveyne sahip 60-71 aylık çocukların aile resimlerinin bağlanma durumları açısından değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu araştırma, boşanmış ebeveyne sahip 60-71 aylık çocukların resimlerinde bağlanma durumlarının değerlendirilmesi amacıyla nitel araştırma desenlerinden olgubilim deseni kapsamında yürütülmüştür. Olgu bilim çalışmalarda genellikle belli bir olguya ilişkin bireysel algıların ve ya bunlara yüklenen anlamların ortaya

çıkarılması ve yorumlanması amaçlanır (Yıldırım & Şimşek, 2013: 85). Bu araştırmada boşanmış ebeveyne sahip çocukların bağlanma figürüne ilişkin algılarının ortaya çıkarılması amaçlandığından bu desen kullanılmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırmada amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemi kullanılmıştır. Bu örnekleme yöntemindeki temel anlayış önceden belirlenmiş bir dizi ölçütü karşılayan bütün durumların çalışılmasıdır. Sözü edilen ölçüt veya ölçütler araştırmacı tarafından oluşturabileceği gibi önceden hazırlanmış bir ölçüt listesi kullanılabilir (Yıldırım & Şimşek, 2013: 140). Bu araştırmaya katılacak çocukların seçiminde, anne babası boşanmış, annesi ile beraber yaşıyor ve 60-71 ay aralığında olmaları ölçüt olarak belirlenmiştir. Bu amaçla araştırma öncesinde ölçütlere uyan çocuklar, Isparta il merkezinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı bağımsız anaokulları ve ilköğretim okullarında görev yapan psikolojik danışmanlarla görüşülerek belirlenmiştir. Ailesi izin vermeyen veya araştırmaya katılmak istemeyen çocuklar araştırmaya dâhil edilmemiştir. Araştırma 2019-2020 eğitim ve öğretim yılı Isparta il merkezinde bulunan Milli Eğitim Bakanlığı'na bağlı 3 bağımsız anaokulu ve 3 ilkokulun bünyesinde bulunan anasınıflarında öğrenim gören 60-71 aylık 11 çocukla gerçekleştirilmiştir. 1 yaşındayken anne babası boşanan 2 çocuk (Ç9-Ç10), 2 yaşındayken anne babası boşanan 2 çocuk (Ç6,Ç7), 3 yaşındayken anne babası boşanan 4 çocuk (Ç1,Ç2,Ç3,Ç4) ve 4 yaşındayken anne babası boşanan 3 çocuk (Ç5,Ç8,Ç11) araştırmaya katılmıştır. Çocukların 4'ü kız, 7'si erkektir.

Çocuklar altı yaşlarında el ve ayak parmakları, saçlar ve kulaklar dahil bütün uzuvları olan farklılaşmış insan figürleri çizebilmekte, gelişimsel özellikleri gereği resimlerine duygu ve düşüncelerini daha bilinçli ve güvenilir bir şekilde yansıtabilmektedirler (Ege & Akgün, 2015: 213; Malchiodi, 2005: 126). Bu düşünceden hareketle bu araştırmada 60-71 aylık çocuklarla çalışılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Araştırmada veri toplama aracı olarak çocukların çizdikleri aile resimleri kullanılmıştır. Çocukların çizdikleri aile resimleri araştırmacı tarafından geliştirilen kontrol listesi ile değerlendirilmiştir. Kontrol listesi geliştirilirken resim analizi ve çocuk resimlerine ilişkin literatür incelenmiş (Akgün & Ergül, 2015; Bahçivan-Saydam, 2004; Çankırlı, 2011; Davido, 2014; Dilci, 2014; Halmatov, 2018; Kaplan & Main, 1986; Malchiodi, 2005; Paktuna-Keskin, 2013; Savaş, 2015; Yavuzer, 1998), çocukların anneleriyle bağlanma durumlarını ortaya koyabileceği düşünülen 17 madde kontrol listesine alınmıştır. Sonraki aşamada geliştirilen kontrol listesi çocuk gelişimi alanında 2, psikoloji alanında 1 olmak üzere 3 uzman tarafından incelenmiştir. Uzmanlar tarafından yapılan öneriler doğrultusunda maddelerde düzenlemeler yapılmış, 5 madde kontrol listesinden çıkarılmıştır. Kontrol listesi "Annenin ve çocuğun çizimine ilişkin özellikler" "Çocukların resimde kendilerine ve annelerine yer verme durumları" ve "Duyguları yansıtan özellikler" olmak üzere 3 kategori ve 12 maddeden oluşmaktadır.

Verilerin Toplanması

Çocuklara resim çizdirilmeden önce çocukların kendilerini araştırmacının yanında rahat ve güvende hissetmeleri için sınıfta çocuklarla vakit geçirilmiştir. Daha sonra çocuklarla sınıf dışında, çocuklar için uygun boyutta masa ve sandalye bulunan bir ortamda bireysel olarak çalışılmıştır. Her çocuğa 21x29 cm resim kâğıdı, 12 renk pastel ve kuru boya verilmiştir. Araştırmaya katılan çocukların gelişimsel özellikleri dikkate alındığında, altı yaş grubu çocukların pastel boyayı daha rahat kullanabilecekleri ancak resimlerinde bireylerin uzuvlarını kuru boya ile daha rahat çizebilecekleri düşünüldüğünden çocuklara hem pastel boya hem kuru boya verilmiştir. Resimlerini çizmeye başlamadan önce rahatlamaları için çocuklarla kısa bir sohbet yapılmıştır. Daha sonra çocuğa: “Senden ailenin resmini yapmanı istiyorum, resmi istediğin gibi yapabilirsin. Burada senin için hazırladığım malzemeler var, resim yaparken bu malzemeleri kullanabilirsin” denilmiştir. Çizim esnasında çocuğa resimle ilgili herhangi bir soru sorulmamış, resimler tamamlandıktan sonra çocuklardan resimlerini anlatmaları istenmiş ve en sevdiği renkler sorularak not edilmiştir. Resimlerin yorumlanmasında gerekli olduğundan çocukların çizim sırasındaki ruh hali, resim çizmeye istekli olup olmadıkları, resim çizerken ilk olarak kimden başladıkları, annelerini çizerken özenip özenmedikleri, vb. detaylar araştırmacı tarafından not edilmiştir. Ailesi boşanmış çocukların kendileri ile ilgili farklı bir durum olduğunu düşünmemeleri için sınıftaki diğer çocuklara da sınıf dışında bireysel olarak resim çizdirilmiş ancak resimler araştırmaya dâhil edilmemiştir. Resimler öğretmenlerine teslim edilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen veriler betimsel analiz yöntemi kullanılarak analiz edilmiş ve yorumlanmıştır. Betimsel analizde, elde edilen veriler daha önceden belirlenmiş temalara göre özetlenir ve yorumlanır. Bu tür analizde amaç, elde edilen bulguların düzenlenmiş ve yorumlanmış bir biçimde okuyucuya sunulmasıdır. Bu amaçla elde edilen veriler, önce sistematik ve açık bir biçimde betimlenir. Daha sonra yapılan bu betimlemeler açıklanır ve yorumlanır, neden sonuç ilişkileri irdelenir ve birtakım sonuçlara ulaşırlar (Yıldırım & Şimşek, 2013: 256).

Betimsel analiz süreci dört aşamada gerçekleşmektedir. Birinci aşamada araştırmanın kavramsal çerçevesinden ya da görüşme ve gözlemlerde yer alan boyutlardan yola çıkılarak veri analizi için bir çerçeve oluşturulur. Ardından, daha önce oluşturulan çerçeveye göre elde edilen veriler okunur ve düzenlenir. Sonraki aşamada düzenlenen veriler tanımlanır. Sürecin sonunda tanımlanmış olan bulgular açıklanır, ilişkilendirilir ve anlamlandırılır (Yıldırım & Şimşek, 2011: 256).

Araştırmada çocuklar tarafından çizilmiş olan aile resimleri numaralandırılmış ve sıralanmıştır. Ardından aile resimleri kontrol listesindeki maddeler göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Değerlendirici güvenilirliğini sağlamak amacıyla çocukların çizdiği aile resimleri ve çizim esnasında alınan notlar araştırmacı dışında, çocuk resimleri konusunda çalışma yapmış başka bir araştırmacı ile birlikte incelenmiş, araştırmacı tarafından önceden hazırlanmış kontrol listesindeki maddeler göz önünde bulundurularak değerlendirilmiştir. Görüş ayrılığı yaşanan maddelerde üçüncü bir kişinin görüşüne başvurulmuştur.

Etik İşlemler

İlk olarak Isparta İl Millî Eğitim Müdürlüğü ile gerekli yazışmalar yapılarak araştırma için gerekli izinler alınmıştır. Daha sonra çalışmanın yürütüleceği okullara gidilerek okul müdürleri, öğretmenler ve annelerle ayrı ayrı görüşülmüş, çalışma ile ilgili bilgilendirme yapılmıştır. Araştırmada çocukların adlarının geçmeyeceği, verilerin gizli tutulacağı belirtilerek araştırmanın gizliliği konusunda güven verilmeye çalışılmıştır. Ayrıca çocuklara psikolojik sağlıklarını olumsuz olarak etkileyebilecek herhangi bir soru sorulmayacağı, bu konuda titiz davranılacağı, ihtiyaç duyulduğu takdirde gerekli bilgilerin annelerin kendilerinden alınacağı söylenmiştir. Annelere izin formları imzalatılmıştır. Annelerin bireysel özellikleri resimlerin yorumlanmasında gerekli olduğundan annelerin izni ile not edilmiştir. Ayrıca sınıftaki diğer çocuklara da bireysel olarak resim çizdirilebilmesi için velilerinden öğretmenleri aracılığıyla yazılı izin alınmıştır.

BULGULAR

Araştırmanın bu bölümünde kategorilere göre yapılan değerlendirmelere ve çocukların çizdiği aile resimlerden bazılarına yer verilmiştir.

Bulgular “Annenin ve çocuğun çizimine ilişkin özellikler” “Çocukların resimde kendilerine ve annelerine yer verme durumları” ve “Duyguları yansıtan özellikler” olmak üzere üç farklı kategoride değerlendirilmiştir. Kategorilerde yer alan maddeler, özellikler çocukların resimlerinde yer alıyor ve uygun şekilde yapılmış ise “Evet” olarak, kategorilerde yer alan maddeler, özellikler çocukların resimlerinde yer alıyor ama uygun şekilde yapılmamış ise “Hayır” olarak belirtilmiştir. Söz konusu maddeler, özellikler resimde hiç yer almıyorsa “Gözlenmedi” olarak belirtilmiştir.

Tablo 1. Annenin ve Çocuğun Çizimine İlişkin Özellikler

Maddeler	Evet f	Hayır f	Gözlenmedi f
Resimde subje olarak ilk annenin çizilmesi	3 Ç1,Ç3,Ç10	6 Ç2,Ç4,Ç6,Ç7,Ç8,Ç9	1 Ç5
Annenin uzuvlarının tam çizilmesi	-	6 Ç1,Ç2,Ç3,Ç8,Ç9,Ç10	4 Ç4,Ç5,Ç6,Ç7
Annenin bireysel özelliklerinin resme yansıtılması	1 Ç10	5 Ç1,Ç2,Ç3,Ç8,Ç9	4 Ç4,Ç5,Ç6,Ç7
Annenin acele edilmeden özenle çizilmesi	2 Ç9,Ç10	4 Ç1,Ç2,Ç3,Ç8	4 Ç4,Ç5,Ç6,Ç7
Annenin kendisine yakın çizilmesi	4 Ç1,Ç8,Ç9,Ç10	1 Ç2	5 Ç3,Ç4,Ç5,Ç6,Ç7
Anne çizilirken sevilen renklerin kullanılması	4 Ç1,Ç3,Ç8,Ç10	2 Ç2,Ç9	4 Ç4,Ç5,Ç6,Ç7
Anneyle çocuk arasına engel çizilmesi	1 Ç2	4 Ç1, Ç8,Ç9,Ç10	5 Ç3,Ç4,Ç5,Ç6,Ç7

Tablo 1 de resimler annenin ve çocuğun çizimine ilişkin özellikler açısından incelendiğinde resimde subje olarak ilk anneyi çizen 3 çocuk (Ç1,Ç3,Ç10), annenin bireysel özelliklerini resme yansıtan 1 çocuk (Ç10) ve anneyi acele

etmeden özenle çizen 2 çocuk (Ç9,Ç10) olduğu görülmektedir. Çocuklardan 4'ü (Ç1,Ç8,Ç9,Ç10) annesini kendisine yakın çizmiştir. 4 çocuk (Ç1,Ç3,Ç8,Ç10) annesini çizerken sevdiği renkleri kullanmıştır. 1 çocuk (Ç2) annesiyle arasına engel çizmiştir. Çocuklardan hiç biri annesinin uzuvlarını tam olarak çizmemiştir.

Resim çizmeyi kabul eden Ç11 sadece bir çizgi çizmiş, 10 dakika boyunca hiçbir şey yapmadan beklemiş, resmini tamamlamamıştır. Araştırmacıyla hiçbir şekilde iletişim kurmamıştır. Ç11'in resmi değerlendirmeye dahil edilmemiştir. Ç11'in aile resmini tamamlamaması Malchiodi'nin (2005) ifade ettiği gibi aile sorunlarından dolayı kaygılı olan çocukların aile resmi yapmayı zor hatta endişe verici bulmasından kaynaklı olabilir. Ç11'in öğretmenine Ç11'in bugüne özel bir problemi ya da rahatsızlığı olup olmadığı sorulduğunda Ç11'in sınıfta genellikle sessiz olduğunu, arkadaşlarıyla çok fazla iletişim kurmadığını ve nadiren güldüğünü ifade etmiştir. Resim çizme aşamasına geçilmeden sınıf ortamında gözlemlenen Ç11'e ilişkin gözlem notları öğretmenden alınan bilgilerle benzerlik göstermektedir.

Şekil 1. Ç3'e Ait Aile Resmi

Annesini özenmeden, çok kısa bir sürede çizen ve annesinin bazı uzuvlarını eksik bırakan Ç3'ün annesini elinde bir tabakla çizmesi, elindeki tabağa özenle yiyecekler çizmesi ve uzun bir süre tabağı boyaması dikkat çekmiştir. Ayrıca resimde kendisini çizmemiştir. Çocuğun bu çizim özellikleri annenin mutfakta çok fazla zaman geçirdiğini düşündürmektedir. Ayrıca çocuğun anneye ilişkin çizim özellikleri ve kendisine resimde yer vermemesi anneye ilişkisinde sorun yaşıyor olabileceğini düşündürmektedir.

Tablo 2. Çocukların Resimlerinde Kendilerine ve Annelerine Yer Verme Durumları

Maddeler	Evet f	Hayır f	Gözlenmedi f
Resimde anneye yer verilmemesi	4 Ç4,Ç5,Ç6,Ç7	6 Ç1,Ç2,Ç3,Ç8,Ç9,Ç10	-
Resimde kendisine yer verilmemesi	4 Ç3,Ç5,Ç6,Ç7	6 Ç1,Ç2,Ç4,Ç8,Ç9,Ç10	-

Tablo 2 de çocukların resimleri kendilerine ve annelerine yer verme durumları açısından incelendiğinde 4 Çocuğun resimlerinde annelerine hiç yer vermediği (Ç4,Ç5,Ç6,Ç7), aynı sayıda çocuğun resimde kendisine yer vermediği (Ç3,Ç5,Ç6,Ç7) görülmüştür.

Şekil 2.Ç7'ye Ait Aile Resmi

Resimde annesine ve kendisine yer vermeyen Ç7 sadece babasını çizmiş ve yanına kalp çizmiştir. Ç7'nin sınıf ortamında keyifli olmasına rağmen çizim sırasında keyifsiz olduğu görülmüştür.

Tablo 3 Duyguları Yansıtan Özellikler

Maddeler	Evet f	Hayır f	Gözlenmedi f
Resimde kendisinin mutlu çizilmesi	5 Ç2,Ç4,Ç8,Ç9,Ç10	1 Ç1	4 Ç3,Ç5,Ç6,Ç7
Resimde mutlu bir atmosfer yansıtılması	4 Ç6,Ç7,Ç9,Ç10	6 Ç1,Ç2,Ç3,Ç4,Ç5,Ç8	-
Annenin yanına çiçek, kalp gibi sevgi ve mutluluk ifade eden nesnelere çizilmesi	1 Ç10	5 Ç1,Ç2,Ç3,Ç8,Ç9	4 Ç4,Ç5,Ç6,Ç7

Tablo 3 de çocukların resimleri duyguları yansıtan özellikler açısından incelendiğinde 5 çocuğun (Ç2,Ç4,Ç8,Ç9,Ç10) kendisini mutlu çizdiği görülmektedir. Çocuklardan 4'ünün (Ç6,Ç7,Ç9,Ç10) resimlerinde mutlu bir atmosfer yansıtılmıştır. Sadece 1 çocuk (Ç10) annesinin yanına çiçek, kalp gibi sevgi ve mutluluk ifade eden nesnelere çizmiştir.

Şekil 3. Ç2'ye Ait Aile Resmi

Şekil 4. Ç6'ya Ait Aile Resmi

Şekil 5. Ç4'e Ait Aile Resmi

Ç2 kendisini mutlu çizmiş ancak annesini kendisine uzak ve annesiyle arasına engel çizmiştir. Ayrıca annesini boyut olarak kendisinden küçük çizdiği gibi annesini kendisi gibi mutlu da çizmemiştir. Resimde sevgi ve mutluluk ifade eden sembollere pek yer vermemiştir. Kendisini mutlu çizen çocuklardan Ç4 ise resimde annesine yer vermemiştir. Ayrıca resimlerinde mutlu bir atmosfer yansıtılan çocuklardan Ç6 ve Ç7'nin resimlerinde hem kendilerine hem de annelerine yer vermedikleri görülmektedir.

Şekil 6. Ç8'e Ait Aile Resmi

Resimde kendisini ve annesini mutlu çizen Ç8 annesini boyut olarak kendisinden daha küçük çizmiş ve annesinin kollarını çizmemiştir. Ayrıca resimde hırsızlar ve patlayan bombalar çizmiştir.

TARTIŞMA ve SONUÇ

Duygusal ve fiziksel ihtiyaçların düzenli ve tutarlı bir şekilde karşılanması bağlanma için oldukça önemli olmakla birlikte bağlanmayı etkileyen farklı etkenlerin varlığından söz edilebilir. Hem ebeveynlerinin ruhsal durumları hem de ebeveynlerinin birbirleriyle olan ilişkisi çocukların ebeveynleri ile olan bağlanma durumlarını etkileyebilmektedir. Yani bağlanma durumları anne ve baba ile kurulan ilişkiden ayrı ayrı etkilenmekle birlikte, anne babanın birbiriyle olan ilişkisinden de etkilenerek şekillenmektedir. Bu açıdan bakıldığında çocuğun güvenli bağlanma geliştirebilmesi sadece anne ve babayla kurduğu olumlu ilişkiye değil aynı zamanda anne babanın birbiriyle olan ilişkisine, yaşadığı evin olumlu atmosferine bağlı olduğu söylenebilir. Sardoğan ve diğerleri (2007: 13) de benzer şekilde eşler arasında yaşanan ilişkinin içeriği, ilişkide yaşanan çatışmalar ve çatışmaların çözümleniş tarzı gibi değişkenlerin güvenli ya da güvensiz bağlanma geliştirilmesinde önemli olduğunu ifade etmektedirler. Yani aile içi çatışmalar ya da boşanma Bilici'nin (2014: 79) de ifade ettiği gibi çocukları derinden sarsabilmekte ve çocukların bağlanma durumlarını olumsuz olarak etkileyebilmektedir. Sardoğan ve diğerleri (2007: 19) tarafından yapılan araştırmada anne–babaları boşanmış ya da ayrı yaşayan çocukların ebeveyne bağlanma düzeylerinin, anne–babaları evli olan çocuklara göre daha düşük olduğu ve güvensiz bağlanma tarzı geliştirdikleri ortaya konulmuştur.

Bu araştırmada boşanmış ebeveyne sahip çocukların bağlanma durumlarını ortaya koymak amacıyla çocuklara aile resmi çizdirilmiş ve resimler araştırmacı tarafından geliştirilmiş olan kontrol listesiyle değerlendirilmiştir. Çocukların yaptığı aile çizimleri, onların düşünüş biçimlerinin yansıması, aile içindeki yerlerinin öğrenilmesi açısından çok önemlidir. Çocuklar çizimlerinde kendi özel merceklerinden gördükleri anne, baba ve kardeşlerini ve yaşamlarındaki önemli kişileri çizerek kişisel algılamalarını bildirmekte ve onlarla ilgili inanış ve tavırlarını iletmektedirler (Akgün & Ergül, 2015: 221; Kabadayı & Bozkurt, 2016: 71; Malchiodi, 2005: 229). Çocukların annelerine ilişkin çizim özellikleri annelerinin kendileri için değerli ve önemli olup olmadığının bir göstergesidir. Aslında anneler bebeklerinin hayatında büyük bir öneme sahiptirler. Çünkü bebekler ilk altı 6 ay annelerini ayrı bir varlık olarak değil kendilerinin bir uzantısı olarak algırlarlar. 6 Aydan itibaren annelerinin kendilerinden ayrı bir varlık olduğunu, ihtiyaçlarını annelerinin karşıladığını anlamaya başlarlar ve annelerini göremediğinde kaygılanırlar. Tutarlı bir şekilde duygusal ve fiziksel ihtiyaçları karşılanan ve her ihtiyaç duyduğunda annelerine ulaşabilen bebekler anneleriyle güvenli bir bağ kurarlar. Bu bebekler ihtiyaç duyduğunda annelerine ulaşabileceklerini bildiklerinden kaygılanmadan annelerinden ayrı keşif davranışlarda bulunabilirler. Bu dönemde özerkleşme ihtiyacı kendini göstermeye başlar ve annelerine olan bağımlılıkları zamanla azalır. Ancak anneleri her zaman hayatlarında çok önemli olmaya devam eder. Güvenli bağlanan çocuklardan aile resmi çizimleri istendiğinde ilk olarak kendileri için önemli olan annelerini çizmeleri, annelerini çizerken özenmeleri, sevdikleri renkleri kullanmaları, annelerinin bireysel özelliklerini resme yansıtmaları ve uzuvlarını eksiksiz olarak çizmeleri gibi bazı çizim özellikleri beklenmektedir. Altınköprü (2002: 255) de benzer şekilde resimde özensiz ve

çirkin boyanan ya da boyanmadan bırakılan kişilerin, çocuğun gözünde daha az önem ve değere sahip olduğunu ifade etmektedir. Halmatov'a (2018: 60) göre çocuklar en sevdiği kişileri en sevdiği renklerle çizerken sevmediği kişileri mat renklerle çizebilirler. Çankırılı'ya (2011) göre aile bireylerinin çiziliş sırası çok önemlidir. Resimde ilk olarak çizilen kişi çizerin en sevdiği ve değer verdiği kişi olabilir. Araştırmada annenin ve çocuğun çizimine ilişkin özellikler incelendiğinde resimde subje olarak ilk anneyi çizen üç çocuk (Ç1,Ç3,Ç10), annenin bireysel özelliklerini resme yansıtan bir çocuk (Ç10) ve anneyi acele etmeden özenle çizen iki çocuk (Ç9,Ç10) olduğu görülmektedir. Çocuklardan dört'ü (Ç1,Ç8,Ç9,Ç10) annesini kendisine yakın çizmiştir. Dört çocuk (Ç1,Ç3,Ç8,Ç10) annesini çizerken sevdiği renkleri kullanmıştır. Bir çocuk (Ç2) annesiyle arasına engel çizmiştir. Çocuklardan hiç biri annesinin uzuvlarını tam olarak çizmemiştir. Kaplan & Main (1986) çalışmalarında güvensiz olarak sınıflandırılan resimlerde aile bireylerinin bireysel özelliklerinin yansıtılmadığını, figürlerin kollarının olmadığını veya kolların tutma için elverişli olmadığını, aile üyelerinin arasına engeller çizildiğini ortaya koymuşlardır (Akt. Procaccia, vd., 2014: 10).

Yoğun olarak aile içi çatışmalar yaşayan ya da boşanmış olan kadınlar kendilerini genellikle çaresiz, mutsuz, depresif hissedebilir ve öfkeli bir ebeveyne dönüşebilirler. Bu duygu durumları çocuklarıyla olan iletişimlerine olumsuz olarak yansiyabilir ve çocuklarıyla duygusal bir bağ kurmalarını engelleyebilir. Çünkü anne ve çocuk arasında sağlıklı bir ilişki kurulması büyük oranda annenin psikolojik sağlığı ile ilgilidir. Böyle bir ortamda yetişen çocuklardan aile resmi çizmeleri istendiğinde çocuklar annelerini çizme konusunda isteksiz davranabilirler, çizse bile ilk sırada çizmeyebilirler. Kendilerini annelerine uzak ve anneye aralarına engel koyabilirler. Malchiodi'ye (2005: 222) göre stres altında olan ve aile sorunlarından dolayı kaygılı olan çocuklar aile resmi yapmayı zor hatta endişe verici bulabilirler. Sağlam & Aral (2011) da boşanma sürecinde olan ailelerdeki çocukların aile algılarını resimler aracılığı ile inceledikleri araştırmalarında ailesi boşanma sürecinde olan çocukların %28,9'unun ilk olarak anneyi, çizdiğini ortaya koymuşlardır. Dülger (2008: 113-114) de yaptığı araştırmada huzursuz aile ortamı içinde yaşayan ve parçalanmış aileden gelen çocukların resimlerinde genel olarak aile bireylerini farklı yerlerde, farklı işlerle uğraşırken çizdiklerini ortaya koymuştur. Ayrıca bazı çocuklar aile bireylerinin arasına, ev, ağaç, ırmak, masa örtüsü gibi objeler yerleştirmiştir. Bazıları aile bireylerini çizgiler yardımı ile birbirinden ayrı çizmiştir.

Huzurlu ve mutlu bir aileye sahip kadınlar ise genellikle çocuklarının fiziksel ve duygusal ihtiyaçlarına daha duyarlıdır ve kendilerini çocuklarının ritmine daha rahat bırakarak birlikte kaliteli zaman geçirebilirler. Böyle bir ortamda büyüyen çocuklar annelerinden duygusal doyum sağlarlar ve anneleriyle güvene dayalı bir ilişki kurarlar. Bu çocuklar mutludurlar ve bunu resimlerine yansıtırlar. Resimlerinde aile üyelerini mutlu ve birbirine yakın olarak çizerler. Akgün & Ergül (2015: 209) 55-74 aylık çocukların resimlerinde aile algısının değerlendirilmek amacıyla yaptıkları çalışmada çocukların çoğunlukla aile üyelerini bir arada, olumlu bir etkinlik, olumlu bir birliktelik ile ve arada engel olmadan çizdiklerini ortaya koymuşlardır. Ancak bu araştırmada sadece Ç10'unun tüm aile üyelerini bir arada ve mutlu çizdiği görülmektedir.

Çocukların resimleri kendilerine ve annelerine yer verme durumları açısından incelendiğinde incelendiğinde dört Çocuğun resimlerinde annelerine hiç yer vermediği (Ç4,Ç5,Ç6,Ç7), aynı sayıda çocuğun resimde kendisine yer vermediği (Ç3,Ç5,Ç6,Ç7) görülmüştür.Araştırmada annesine ve kendisine yer vermeyen çocukların sayısının fazla olması oldukça dikkat çekicidir. Aile çizimlerinde çocuk kendi değerini ve aileye ait olma hissini, kendini çizimde yerleştirdiği konumla ifade eder. Eğer çocuk kendisini aile resmine dâhil etmiyorsa aile tarafından değer verilmediğinin, adam yerine konulmadığının (Çankırılı, 2011: 292), kendisini o gruba ait hissetmediğinin bir göstergesi olabilir (Savaş, 2015). Bir çocuğun aile resminde annesine yer vermemesi ise annenin çocuğun hayatında çok önemli bir yere sahip olmadığı konusunda şüphe uyandırabilmektedir. Ancak bu durumun farklı nedenlerden kaynaklanabileceği de göz önünde bulundurulmalıdır. Dülger (2008: 113-114) yaptığı araştırmada huzursuz aile ortamı içinde yaşayan ve parçalanmış aileden gelen çocukların çatışma içinde oldukları ya da onlar için önem teşkil etmeyen bireyleri, diğer bireylere göre daha küçük çizdiklerini ya da resimlerinde onlara yer vermediklerini ortaya koymuştur. Ailesi, özellikle annesi tarafından değer verilmeyen bir çocuğun anneye güvenli bir bağ kurması mümkün değildir. Güvenli bağlanan çocuklar kendilerinin değerli olduğuna dair bir algıya sahiptirler. Bu çocukların resimde kendilerine yer vermeleri ve kendilerini annelerine yakın çizmeleri beklenir. Bir çocuğun resimde kendisine ve annesine yer vermemesi ise anneye güvenli bir bağ kuramadığının göstergesi olabilir. Araştırmada resimler duyguları yansıtan özellikler açısından incelendiğinde beş çocuğun (Ç2,Ç4,Ç8,Ç9,Ç10) kendisini mutlu çizdiği görülmektedir. Çocuklardan dört'ünün (Ç6,Ç7,Ç9,Ç10) resimlerinde mutlu bir atmosfer yansıtılmıştır. Sadece bir çocuk (Ç10) annesinin yanına çiçek, kalp gibi sevgi ve mutluluk ifade eden nesnelere çizmiştir. Aile resimlerinde aile bireylerinin mutlu ve birlikte çizilmesi, resimde canlı renkler kullanılması ve mutluluk ifade eden çiçek, ağaç, gökkuşağı ve güneş gibi sembollerin kullanılması genellikle resmi inceleyen kişide olumlu ve sıcak bir etki yaratmaktadır. Özellikle ev figürünün yanına çizilen çiçekler ve ağaçlar kişide mutlu bir yuva izlenimi uyandırmaktadır. Çankırılı'ya göre çocuğun çizdiği ev resmi farkında olmadan kendisine, hayata ve çevreye ait algısını yansıtmaktadır. Bu algı çocuğun yaşadığı deneyimlere bağlı olarak bilinçaltına depolanmış olan mutluluk, sevinç ve güven duygularını yansıttığı gibi, mutsuzluk, acı ve güvensizlik duygularını da yansıtmaktadır (Çankırılı, 2011: 109). Mutlu evlerde yaşayan çocuklar genellikle resimlerinde evin etrafına cıvıldağan kuşlar, renkli çiçekler çizerler. Evin etrafına çizilen çiçekler iç huzuru temsil etmektedir. Bu çocukların resimlerinde genellikle güneş ışıltar. Hava güneşli de olsa, çatıdaki baca daima tüter. Tüten baca sıcak bir yuvanın belirtisidir (Paktuna-Keskin, 2013: 35; Savaş, 2015: 165). Mutsuz evlerde yaşayan çocuklar evin çevresine ağaç ve çiçek çizmedikleri gibi eve giden bir yol da çizmezler. Evin bacasını siyaha boyarlar ve bacanın dumanı tütmez (Çankırılı, 2011: 268). Aktın (2018: 1543) mutluluk temalı resimlerde güneş, dağ, bulut, ev, ağaç, kelebek ve kuş figürlerine sıklıkla rastlandığını; evlerin civarında açan renkli çiçeklerin, uçan kuşların ve kelebeklerin sıcaklık ve sevginin simgesi olarak görülebileceğini ifade etmektedir. Ayrıca resimde kullanılan renklere dikkat etmek gerekir çünkü resimde kullanılan renkler çocukların duygularının bir göstergesi olarak kabul edilmektedir. Genel olarak bakıldığında canlı renkler mutluluk ve neşenin; mat ve gri tonda renkler ise kaygı, saldırganlık veya sıkıntının bir göstergesi olabilir. Ailesi tarafından sevilen ve değer verilen çocuklar genellikle resimlerinde sarı rengi tercih etmektedirler. Siyah renk ise genellikle mutsuzluğu ve karamsarlığı ifade etmektedir (Çankırılı, 2011: 210-213; Halmatov, 2018: 60). Bu doğrultuda yaşadığı ortamda

mutlu olan, annesinden yeterince ilgi ve sevgi gören çocukların resimde bacası tüten bir ev, renkli çiçekler çizmesi, canlı renklere özellikle sarıya yer vermesi, annesine yakın bir yere çiçekler çizmesi gibi çizim özellikleri beklenmektedir. Ancak bu araştırmada çocukların resimlerinde genel olarak çiçek, ağaç, kuş vb. mutluluk ifade eden sembollere pek yer verilmediği görülmektedir. Araştırmada kendisini ve ablasını mutlu çizen Ç4 siyah rengi yoğun olarak kullanmış ve resimde anne-babasına yer vermemiştir. Yine kendisini ve annesini mutlu çizen Ç8 resimde hırsızlar ve patlayan bombalar çizmiştir. Resminde gökkuşağı, bulutlar ve ağaç çizen Ç6 aile üyelerinden sadece ablasını çizmiş, anne ve babasını çizmemiştir. Resminde mutlu bir atmosfer gözlenen Ç7 ise resimde sadece babasını çizmiştir. Çocukların bu çizim özellikleri araştırmaya katılan çocukların yarısından fazlasının mutlu ve huzurlu bir yuvaya sahip olmadıkları gibi anneleriyle de güçlü duygusal bir bağ kuramadıklarının bir göstergesi olabilir. Kaplan & Main (1991) de güvensiz olarak sınıflanan çocukların resimlerinin genel olarak olumsuz bir algı yarattığını, resimde tuhaf ve olumsuz sembollere yer verildiğini ifade etmişlerdir (Akt. Procaccia, vd., 2014: 10).

Çocukların resimleri “Annenin ve çocuğun çizimine ilişkin özellikler” “Resimlerinde kendilerine ve annelerine yer verme durumları” ve “Duyguları yansıtan özellikler” açısından incelendiğinde genel olarak çocukların resimde subje olarak ilk anneyi çizmedikleri gibi annelerinin uzuvlarının tam olarak çizmedikleri, annelerinin bireysel özelliklerinin resme yansıtmadıkları ve annelerini özensiz çizdikleri görülmektedir. Çocuklardan yarısı ya kendilerini ya da annelerini çizmemişlerdir. Resimlerin çoğunda mutlu bir atmosfer gözlenmemiştir. Değerlendirmeye dahil edilmemekle birlikte bir çoğunun aile resmini tamamlamaması da göz önünde bulundurulduğunda araştırmaya katılan çocukların büyük bir kısmının bağlanma durumlarının boşanmadan olumsuz etkilendiği söylenebilir.

Bağlanma durumlarının boşanma olgusundan olumsuz etkilenmesinin nedeni olarak, genellikle kadınların boşanmadan kaynaklı yoğun üzüntü ve stres yaşıyor olmaları, bu durumun anne ve çocuk arasında ki ilişkiye olumsuz olarak yansımaları gösterilebilir. Bununla birlikte boşanma öncesi evlikte yaşanan yoğun çatışmalar ve çatışmaların çözümlenmiş biçimi ebeveynlerin çocuklarıyla ilişkilerini olumsuz etkileyebileceği gibi çocukların kendilerini tehdit altında hissetmesine de neden olabilmektedir. Bu durum çocukların ebeveynleriyle güvenli bir bağ kurmalarına engel olabilir. Evliliklerinde yoğun çatışma yaşayan ya da boşanmış olan kadınlar her ne kadar çocuklarıyla ilgilenmeye, yanlarında keyifli ve neşeli görünmeye çalışsa da yaşadıkları stres ve gerginlik çocuklarına yansiyabilmektedir. Aslında çocukların keyifli ve mutlu olması büyük oranda annenin keyifli ve mutlu olmasına bağlıdır. Çünkü mutlu çocuklar genellikle mutlu anneler tarafından yetiştirilir. Ancak boşanma olgusu kadınların mutsuz olmasına sebep olabilmektedir.

Kadınların boşanma sonrası çocuğun sorumluluğu ile ilgili eski eşinden ve yakın çevresinden destek görmeleri; ihtiyaç duydukları takdirde bir uzmandan psikolojik destek almaları bu durumla baş edebilmeleri ve ruhsal açıdan kendilerini iyi hissetmeleri noktasında çok önemlidir. Ancak bazı kadınlar eski eşinden destek göremediği gibi ekonomik sıkıntılardan kaynaklı psikolojik destek de alamamaktadır. Can & Aksu (2016) yaptıkları çalışmada on kadından sekizinin boşanma sonrası karşılaştığı sorunları ailesi, çocukları ya da yakın çevresinin desteğiyle

atlatmaya çalıştığını, psikolojik destek almadığını bazılarının da maddi sıkıntılar nedeniyle de psikolojik destek almadıklarını ortaya koymuşlardır.

ÖNERİLER

Son dönemlerde yerel yönetimler tarafından aile ve psikolojik danışma merkezleri açılmış olsa da bazı kadınların bu merkezlerden haberdar olmadığı düşünülmektedir. Bununla birlikte bu merkezlerin sayılarının sınırlı olduğu ve daha çok il merkezlerinde açıldığı görülmektedir. Aile ve psikolojik danışma merkezlerinin ülke genelinde yaygınlaştırılması, bu merkezlerde kadınlara ve çocuklara uzman kişiler tarafından ücretsiz psikolojik destek verilmesi, ailelere bağlanma ile ilgili eğitimler verilmesi boşanmanın olumsuz etkilerini azaltabileceği gibi anne ve çocuk arasında daha sağlıklı ilişkilerin kurulmasına da katkı sağlayacaktır.

Bu araştırma boşanmış ebeveyne sahip çocuklarla gerçekleştirilmiştir. Sonraki çalışmalarda farklı gruplar arasında karşılaştırmalı çalışmalar yapılabilir.

ETİK METNİ

“Bu makalede dergi yazım kurallarına, yayın ilkelerine, araştırma ve yayın etiği kurallarına, dergi etik kurallarına uyulmuştur. Makale ile ilgili doğabilecek her türlü ihlallerde sorumluluk yazar(lar)a aittir.”

Yazar(lar)ın Katkı Oranı Beyanı: Yazarın bu makaleye katkı oranı %100'dür.Yazarın bu makaleye katkı oranı %100'dür

KAYNAKÇA

- Aktın, K. (2018). Sığınmacı çocukların mutluluk temalı resimlerinden yansımalar. *Elementary Education Online*, 17 (3), 1524-1547. <http://doi.10.17051/ilkonline.2018.466381>
- Akgün, E. & Ergül, A. (2015). 55-74 Aylık çocukların resimlerinde aile algısının değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 44 (2), 209-228. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/265588>
- Altınköprü, T. (2002). *Çocuğun başarısı nasıl sağlanır*. Hayat Yayınları.
- Artut, K. (2004). Okul öncesi resim eğitiminde çocukların çizgisel gelişim düzeylerine ilişkin bir inceleme. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13(1),223-234. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Pub/Cusosbil/Issue/4369/59762>
- Bahçivan-Saydam, R. (2004). Çocuk çizimlerinin klinik değerlendirmedeki yeri. *Psikopatoloji ve Projektif Testler Dergisi*, 1 (1-2), 111-124. <https://www.academia.edu/36655688>
- Bilici, A. B. (2014). Boşanma sürecinin çocuklar üzerindeki psiko-sosyal etkileri. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XVIII (2), 79-110. <https://Dergipark.Org.Tr/Tr/Download/Article-File/220936>
- Can, Y.& Aksu, N. B. (2016). Boşanma sürecinde ve sonrasında kadın. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 15, (58) 888-902. <https://doi.10.17755/Esosder.25593>
- Çankırılı, A. (2011). *Çocuk resimlerinin dili*. Zafer Yayınları.

- Davido, R. (2014). *Çocuğunuzun resimlerini keşfedin*. Eda Çakmak (Çev.). Kuraldışı Yayınları
- Di Leo, J. H. (1983). *Interpreting children's drawing*, New York: Brunner Routledge
- Dilci, T. (2014). *Aile içi yaşamının çocuk resimlerindeki izi*. (2. Baskı). İdeal Yayınları.
- Dülger, N. (2008). *06-11 Yaş öğrencilerin ailesel ve bireysel özelliklerinin resimlerine yansımaları*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Fury, G., Carlson, E.A. & Sroufe, L.A. (1997). Children's representations of attachment relationships in family drawings. *Child Development*, 68 (6), 1154-64. <https://doi.org/10.2307/1132298>
- Güneş, A. (2019). *Güvenli bağlanma*. (19. Baskı). Timaş Yayınları.
- Halmatov, S. (2018). *Çocuk resimleri analizi ve psikolojik resim testleri* (5. Baskı). Pegem Yayınları.
- Kabadayı, A. & Bozkurt, E. (2016). Okul öncesi eğitim kurumlarına devam eden 5-6 yaş çocuklarının aile algılarının resimler aracılığı ile incelenmesi. *International Early Childhood Education Congress Text Book*. 70-83. İstanbul: Kültür <https://www.academia.edu/38469423>
- Malchiodi, C. A. (2005). *Çocukların resimlerini anlamak*. Tülin Yurtbay (Çev.). Epsilon
- Oğurtan S. G. (2011). *Boşandım diyemedim boşanmanın aile ve toplum üzerine etkileri*. Çizgi Kitabevi.
- Metin, Ö. (2009). *Ankara'da yaşayan altı yaşındaki yabancı uyruklu çocuklarla türk çocuklarının aile resimlerinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Hacettepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Öngider, N. (2013). Boşanmanın çocuk üzerindeki etkileri. *Psikiyatride Güncel Yaklaşımlar*, 5 (2), 140-161. <https://doi.org/10.5455/Cap.20130510>.
- Sağlam, M. & N. Aral, (2011). Boşanma sürecinde olan ailelerdeki çocukların aile algılarının resimler aracılığı ile incelenmesi. *I. Çocuk Hakları Kongresi, Yetişkin Bildirileri Kitabı-2*, 292-302, <https://www.researchgate.net/publication>
- Pianta, R. C. & Longmaid, K. (1999). Attachment-Based classifications of children's family drawings: psychometric properties and relations with children's adjustment in kindergarten. *Journal of Clinical Child Psychology*, 28 (2), 244-255. https://doi.org/10.1207/s15374424jccp2802_11
- San, İ. (1979). *Sanatsal yaratma ve çocukta yaratıcılık*. (2. Baskı). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Sardoğan, M. E., Karahan, T. F., Dicle, A. N. & Menteş, Ö. (2007). Ebeveyne bağlanma düzeyine ve anne-babanın boşanma/birliktelik durumuna göre çocuklarda evlilik çatışmasını algılama biçimleri. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 23,12-23. https://arastirmax.com/tr/system/files/1066/uvt_72726.pdf
- Savaş, İ. (2015). *Anne babalar çocuğunuzun resimleri size ne anlatır*. Nesil Yayınları.
- Uluyol, F. M. (2014). *Bağlanma örüntüleri, eşe yönelik kişilerarası şemalar ve evlilik sorunlarıyla başa çıkabilme düzeyleri arasındaki ilişkiler*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Hacettepe Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Yaşa, C. & Özden-Yıldırım, M. S. (2019). Ebeveynleri boşanmış yetişkin bireylerin kişilerarası ilişkilerinde bağlanma modelleri ile ayrılma kaygısının ilişkisi. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (4), 267-278. <https://doi.org/10.18506/anemon.455383>
- Paktuna –Keskin, S. (2013). *Çocuk çizgilerindeki giz çöp çocuk*. (10. Baskı). Boyut Yayınları.

Procaccia, R. Veronese, G. & Castiglioni, M. (2014). The impact of attachment style on the family drawings of school-aged children. *The Open Psychology Journal*, 7, 9-17.

Yavuzer, H. (1998). *Resimleriyle çocuk*. (7. Baskı). Remzi Yayınları.

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. (9. Baskı). Seçkin Yayınları.